

TEHCİR ve TEŞKİLÂT-I MAHSUSA

OKTAY ÖZEL

Giriş: dr. Bahaeddin Şakir ve Teşkilât-ı Mahsusa

Ermeni soykırımının birincil aktörleri ve başlıca failleri artık iyi biliniyor. Önceki bölümlerde görüldüğü üzere tehcir sürecinin bir katliama ve soykırıma dönüşmesi sadece 1915 Şubat'ından, yani felaketle sonuçlanan Sarıkamış harekâtından sonraki olayların kendiliğinden doğurduğu kaçınılmaz bir sonuç değildi. Sürecin o noktaya gelmesindeki karmaşık olaylar zinciri ile aktörler ve kurumsal sorumluluk meselesinin bazı tartışmalı tarafları olsa da¹ bir kez tehcir kararı alındıktan sonra, kararın uygulama alanının ve hedef kitlesinin bütün Ermenileri içerecek şekilde genişlemesinde, adım adım soykırıma varacak boyutlar kazanmasında bilinçli ve kararlı bir faillik durumunun söz konusu olduğunu bugün daha net söyleyebiliyoruz. Gwynne Dyer'in vurguladığı gibi, tehcir kararından sonra süreci yöneten temel aktörler ne yaptıklarının farkında ve bilincindeydiler.² Olayın birincil faillerinin çeşitli vesilelerle açıkça dile getirdikleri "imha" yönündeki düşüncelerle, tehcir sürecinin yönetimine dair ortaya konulan bilgiler bu konuda herhangi bir şüpheye yer bırakmıyor.³

1 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, Toplu Makaleler 1, çev. Attila Tuygan (İstanbul: Belge, 2004); aynı yazar, *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Toplu Makaleler 2, çev. Attila Tuygan (İstanbul: Belge, 2005); Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler. Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, çev. İbrahim Türkmen (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015); Günter Lewy, 1915. *Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* (İstanbul: Timaş, 2011); Taner Akçam, "Günter Lewy'nin Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Katliamları, Tartışmalı bir Soykırım adlı Kitabı Üzerine", Taner Akçam, 1915 *Yazıları* (İstanbul: İletişim) içinde, s. 165-228; aynı yazar, *The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2012), s. 410 vd.

2 Gwynne Dyer, "Correspondence: Dyer's reply", *Middle Eastern Studies*, 3 (1973), s. 377.

3 Çok daha önceden planlanıp planlanmadığı konusundaki tartışmalar bir yana, tehcirin pratikte açıkça bir "imha" boyutu da içerdiği ve kararı alan kadronun bu netice konusunda zihninin net olduğuna dair kaynaklar ve çalışmalar için bkz. Ahmed Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, çev. Cengiz Aydın, 2. baskı

Giderek genişleyen konuyla ilgili uluslararası literatür tehcirin gerisindeki kurumsal karar mercii olarak ne tek başına dönemin hükümetine ne de bir bakanlığa işaret ediyor. Osmanlı Hükümeti, çoğu zaman sadrazam dahil, bütün seferberlik ve tehcir süresince olup bitenlerin tam bilgisine sahip değildi. Kendi ifadelerine bakılacak olursa, çoğu hükümet üyesiyle parti yöneticileri geç bir vakitte bir şekilde olan bitenlerden haberdar olduklarında dahi durumun gerçek boyutları hakkında net bir kavrayış geliştiremediler.⁴ İttihat ve Terakki'nin 1913 Bâbıâli Baskını'ndan itibaren kurmuş olduğu dikta rejimi içinde ve savaş boyunca Meclis-i Mebusan'dan alınan kanun kuvvetinde kararname çıkarma yetkisini kullanarak iş gören hükümetin çoğu bakanı ise pasif bir seyirci konumunda bile değildi. Öte yandan, İttihat ve Terakki parti teşkilâtı yerel şubeleri vasıtasıyla tehcir operasyonunun içinde ve yapılanların bilincindeydi.

Daha seferberlik anından itibaren, savaş boyunca Osmanlı yönetimi adına belirli bir kolektif içerik taşıyan bütün kritik kararların içindeki değişmeyen tek unsur iktidar partisi olan İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umûmi'si yani merkez komitesiydi.⁵ Bazı kararlarda kilit rol oynayan Dahiliye Nâzırı Talât Bey de bu partinin gerçek lideri olarak merkez komitesi ile yakın işbirliği yapmaktaydı.⁶ Dahası, kendisi parti yönetiminin hükümet içindeki en güçlü yetkilisiydi ve bizzat o görevi de üstlendiği 1917 yılına kadar hükümeti neredeyse tek başına yöneten gölge sadrazamdı. Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili (Başkumandan Sultan'ın kendisiydi) Enver Paşa da zaman zaman askeriye dair meselelerde kişisel iradesiyle öne çıkıyordu. Ancak diğer konularda o da

(İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2005); Wolfgang Gust, *Alman Belgeleri. Ermeni Soykırımını 1915-16. Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri*, çev. Zekiye Hasançebi ve A. Takcan (İstanbul: Belge, 2012); Henry Morgenthau, *Büyükkelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Atilla Tuygan (İstanbul: Belge Yay., 2005); Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtıl*, çev. Hamide Koyukan (Ankara: Kebikeç, 1994); Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *"Tehcir ve Taktik". Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması: 1919-1922* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008). Raymond Kévorkian, *The The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I.B. Tauris, 2011).

- 4 Cavit Bey, *Felaket Günleri. Müttareke Devrinin Feci Tarihi*, (haz.) Osman Selim Kocahasanoglu (İstanbul: Temel Yay., 2000), s. 260-61; Dadrian ve Akçam, *"Tehcir ve Taktik"*, s. 306-308, 372-374, 382-384.
- 5 Partinin merkez komitesi ve önemli temsili organlarının bir anlatımı için bkz. Galib Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, anlatan: Galib Vardar, yazar: Samih Nafiz Tansu (İstanbul: Yeni Zamanlar, 2003), s. 87-89.
- 6 Cavit Bey'in, 23 Teşrinsani 1918 tarihli günlüğünden: "Morning Post muhabiri Mösyö Folley görüşmeye geldi. Memleketin ahval-i dahiliye ve siyasesinden bahsettik. Ermeni meselesi hakkında mesuliyetin kime râci olduğunu, Talat Paşa'nın, komite âzalarının arkasında kimin bulunduğunu musirrâne sordu. Eğer Talat Paşa ve komite âzaları farzettığınız gibi emir vermişlerse arkalarında daha kimi arıyorsunuz diye sordum." Cavit Bey, *Felaket Günleri*, c. 1, s. 72.

yine Talât Bey'le ve parti merkez komitesiyle birlikte karar alma süreçlerine dahil oluyordu. Bu kolektif karar alma kurulunun (parti merkez komitesi + Talât + Enver) en kritik kararı Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olmasıydı; bu sonuca giden süreci adım adım ve büyük bir maharetle bu kadro yönetti. Konumuz açısından ikinci kritik karar, 2-3 Ağustos 1914 tarihinde Teşkilât-ı Mahsusa'nın kapıdaki savaş için yeniden örgütlenmesidir.⁷ Üçüncüsü ise 24 Nisan 1915'le operasyonel hale gelen Ermeni tehciri kararı olacaktır.⁸

Bu kritik kararlardan son ikisinde bilhassa öne çıkan üçüncü bir isim söz konusuydu: Doktor Bahaeddin Şakir. İttihat ve Terakki'nin paramiliter gizli örgüt yapısının kurucularından ve Dahiliye Şubesi'nin daha 1906'dan beri Dr. Nâzım ile birlikte ikinci yöneticisi olan Dr. Şakir,⁹ bu yakın mesai arkadaşıyla birlikte aynı çekirdek merkezin en güçlü üyelerindendi. Arkadaşlarının deyişiyle "teşkilât yapmak" onların işiydi.¹⁰ Teşkilât-ı Mahsusa'nın daha kuruluş anından itibaren Dr. Nâzım doğrudan bu yapılanmanın merkez yönetiminde yer alırken, Dr. Şakir teşkilâtın Doğu Cephesi'nde ve vilayetlerdeki operasyon birliklerinin beyni, merkezi koordinatörü, en etkili karar alıcısı ve uygulayıcısıydı. Birçok birincil kaynağın işaret ettiği üzere, Dr. Şakir aynı merkezden çıkan tehcir kararında da en müessir rol oynayanların başında geliyordu. Aşağıda görüleceği gibi, 1915 Nisan'ından itibaren kendisi tehcir operasyonunun da sahadaki merkezi, koordinatörü ve en önemli uygulayıcılarından biri oldu.¹¹

Birçok çalışma, Dr. Şakir ile Teşkilât-ı Mahsusa'nın tehcir operasyonunda kritik bir işlev gördüğüne işaret ediyor. Savaş esnasında Genelkurmay'ın istihbarat şubesinde görevli olan tarihçi Ahmet Refik [Altınay] 1918 yılında uluslararası bir komisyonla birlikte gezdikleri Doğu Anadolu'daki katliam bölgelerinde gördüklerini anlatırken, ayrıntılarını belki çoklarından daha iyi bildiği tehcir faciasından söz ederken teşkilâtın çetelerine açıkça atıfta bulunuyordu:

7 Polat Safi, "The Ottoman Special Organization -Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry into its Operational and Administrative Characteristics" (Basılmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2012), s. 270.

8 Bu kararın alınma süreci ve tarihiyle ilgili tartışmalar için bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 247 vd.; Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 110-111.

9 Bkz. Çiğdem Önal ve Kudret Emiroğlu (haz.), *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906/1908)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015) (baskıda).

10 Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik", değişik yerlerde. Bu ikilinin tehcir operasyonu kararında Talât Bey'le birlikte oynadığı kilit role dair bkz. Vardar, *Dönenler*, s. 432-433.

11 24 Nisan 1915 tutuklamalarına giden sürecin İstanbul Ermenileri açısından nasıl yaşandığına ve değerlendirildiğine ve tehcir kararının arkasındaki kişilerin Talât, Nazım ve Şakir olduğuna dair ortalıkta dolaşan bilgiler için bkz. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha. A Memoir of the the Armenian Genocide, 1915-1918*, çev. Peter Balakian ve Aris Sevag (New York: Vintage Books, 2009), s. 45-51, 79-80.

“İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu suretle Vilayât-ı Sitte meselesini de ortadan kaldırmak istediler [...] Harbin bidayetinde Anadolu’ya İstanbul’dan bir çok çeteler gönderilmişti. Bu çeteler, mahbesten çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkebdî. Bunlar Harbiye Nezâreti meydanında bir hafta talim görürler, Teşkilât-ı Mahsusa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika ettiler”.¹²

Dr. Şakir’i yakından tanıyan ve İttihat ve Terakki’nin yayın organı konumundaki *Tanin* gazetesinin bir partili olarak uzun süre başyazarlığını yapan Hüseyin Cahit Yalçın konuya daha ziyade Dr. Şakir ekseninde değiniyordu:

“Tehcir işinde Bahaeddin Şakir’in rolü nedir? En hususi toplantılarımızda bile bu mesele teşrih edilmemiştir, aydınlanmamıştır. Açık, katî bir kanaatim yok, fakat başka meseleler konuşulurken, ağızdan çıkmış bir kelimeden, sızmış bir fikirden, zapt edilememiş jestlerden, hasılı gözle görülmeyen fakat insanda bir şüphe uyandıran ince ve hafif delillerden bende kuvvetle peyda olan zanna göre, tehcir işinin en büyük âmili ve halikı odur. Yalnız başına Şark vilayetlerini dolaşarak zemin hazırladığını, esasî kararlaştırdığını ve şahsî kanaatlerini tatbik ederken, haiz olduğu mevkiî dolayısıyla, emirlerinin merkez-i umumi ve hükümet emirleri diye telakki olduğunu ve nihayet hükümetteki bazı nafiz arkadaşlarını da sürüklediğini kuvvetle zannediyorum.”¹³

Nihayet, 1915 Şubat’ına kadar Teşkilât-ı Mahsusa’nın Kafkas Cephesi’ndeki operasyonlarına görevli olarak bizzat katılan ve aynı zamanda Teşkilâtın merkezinde memur olan Arif Cemil,¹⁴ Bahaeddin Şakir’i tehcir kararına giden yolun taşlarını döşeyen kişi olarak sunar: “Teşkilât-ı Mahsusa artık büsbütün başka bir şekil almıştı [...] Doktor Bahaettin Şakir Bey İstanbul’da artık Teşkilât-ı Mahsusa’nın harici düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfınazar ederek memleketin dahili düşmanlarıyla meşgul olmaya karar vermişti.”¹⁵ Cemil devamında, Dr. Şakir’in tehcir esnasındaki faaliyetlerine imada bulunur ve fakat tehcir konusunun Teşkilât-ı Mahsusa ile bir ilgisi bulunmadığını kategorik olarak vurgulayarak bahsi kapatır:

“Doktor Bahaettin Şakir Bey Erzurum’da ve Kafkas cephesinin diğer noktalarında geçirdiği dört beş ay zarfında bir çok hakikatlere şahit olmuştu. Ermenilerin Türkiye’ye karşı takındıkları tavır ve Rus ordusuna ettikleri yardım kendisinde harici düşman kadar dahilî düşmandan da korkmak lazım geldiği kanaatini hasıl etmişti [...] [B]unları İstanbul’da İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi’nin nazarı dikkatine koyarak orduyu büyük bir tehlikeden kurtarmak için alınacak tedbirleri müzakere ile meşgul bulunuyordu [...] Bu müzakereler

12 Ahmet Refik, *İki Komite*, s. 27, 38-39.

13 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım* (İstanbul: YKY, 2001), s. 83.

14 Dadrian ve Akçam, *Tehcir ve Taktik*, s. 282.

15 Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 239-240.

Dr. Bahaeddin Şakir Bey.
(Kaynak: Heyet (ed.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı*, İstanbul: YKY & Aygaz, 2008, s. 9)

nihayet tehcir kanununun neşri ile neticelenmişti. Doktor Bahaettin Şakir Bey bir müddet sonra Kafkas Cephesine avdet ettiği zaman yeni vaziyet tamamiyle taayyün etmiş bulunuyordu. Fakat gene bu noktalara temas edemeden geçeceğiz. Çünkü Ermenilerin tehciri meselesi Teşkilât-ı Mahsusa mevzuunun büsbütün dışında kalmaktadır”.¹⁶

Bu üç tanıklığı bir arada değerlendirdiğimizde ilginç bir durumla karşılaşırız: Her üçü de tarihsel olgunun bir tarafını aydınlatırken bir başka yanını ya sükûtle geçmeyi tercih ediyor ya da kategorik olarak reddediyor. Ahmet Refik yazısının bütününde İttihat ve Terakki'nin parti yönetimini Ermeni faciası konusunda birincil sorumlu tutarken, Arif Cemil tehcir kararının asıl merciin yine aynı partinin merkez komitesi olduğunu belirterek, Ahmet Refik'le bu konuda ortak düşünüyor. Söz Dr. Şakir'in bu bağlamdaki merkezî rolüne geldiğinde ise Hüseyin Cahit ile Arif Cemil bu konuda çok net olarak aynı fikirdeler. Öte yandan Hüseyin Cahit, onun “haiz olduğu mevki”ye atıfla örtülü bir şekilde yine parti ve Teşkilât-ı Mahsusa'daki merkezî konumunu ima ediyor gibi görünürken, Ahmet Refik tehcir fecaatinde doğrudan Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinden söz etmektedir. A. Refik'in metninde Dr. Şakir'in adı geçmez. Öte yandan, yine teşkilât adına çete kuran ve tehcir sürecinde Diyar-

16 Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 240, 245-46. Arif Cemil'in bu ifadelerini destekleyen Osmanlı arşiv belgeleri için bkz. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 183 vd.

Ahmet Refik'in sözünü ettiği Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri: "Muhtelif mahallerden gelüb Dersaadet'de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından ilbas ve techiz olunarak meydan-ı harbe sevk edilmiş olan Teşkilât-ı Mahsusa kabilelerinden bir bölük (Harbiye Nezareti meydanında)."

(Kaynak: Polat Safi, "Üç Tarz-ı Çete", *Kebikeç*, 34 (2012), 85-105; s. 98)

bekir Vilayeti'ni vali Dr. Reşid'in teşviki ve koruması altında kendisine benzer diğer arkadaşlarının çeteleriyle birlikte neredeyse mezbahaya çeviren Çerkes Ahmet'e özel bir yer verir.¹⁷

Özetle, bu üç alıntıdan biri Ermeni tehciri ve mezalimi bağlamında Dr. Şakir'i öne çıkarmakta, diğeri bunları Teşkilât-ı Mahsusa çetelerine atfetmekte, üçüncüsü ise Dr. Şakir'i bilhassa vurgularken teşkilâtı bu işin tamamen dışında tutmaktadır. Dikkati çeken bir diğer nokta, Arif Cemil için teşkilât adeta bu ilk evredeki faaliyetlerinden ve çete örgütlenmesinden ibarettir. Ona göre, Kafkas Cephesi'ndeki faaliyetlerin başarısızlıkla sonuçlanması ve çetelerin bir kısmının dağılması, diğerlerinin de düzenli orduya bağlanmasıyla Teşkilât-ı Mahsusa fiilen sona ermiş gibidir. Bu noktaya aşağıda tekrar döneceğiz.

Dr. Şakir'in Mart'ın ikinci yarısında İstanbul'da tehcir operasyonuna yönelik yaptığı görüşmelerin ve hazırlıkların diğer bir ayrıntısını, babası da bir zamanlar Rumeli'de komitacılık ve çete takipçiliği yapan ve Birinci Dünya

¹⁷ Ahmet Refik, *İki Komite*, s. 39-43. Ayrıca bkz. Vahakn Dadrian, "The Role of the Special Organization in the The Armenian Genocide during the First World War", (ed.) Panikos Panayi, *Minorities in Wartime, National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars* (Oxford & Providence: Berg), s. 50-82.

Savaşı esnasında Dr. Şakir'in birçok yakın arkadaşıyla şahsi tanışıklığı olan Galip Vardar'ın kaleme aldığı anılarında buluyoruz. Buna göre Dr. Şakir İstanbul'dayken İttihatçı fedai arkadaşlarını ziyaret edip yeni görevinde kendisine katılmalarını ister:

“Bir gün İttihat ve Terakki'nin iki eski fedaisi olan Hüsrev Sami ve Sapançalı Hakkı'ya gelen Bahaeddin Şakir: 'Haydi bakalım, Erzurum'a gidiyoruz. Ermenileri tehcir edeceğiz' der. Hüsrev ve Hakkı: 'Peki Ermenileri tehcir edeceğiz, mal ve mülkleri ne olacak? Bu hususta bir program var mı?' Bahaeddin: 'Yahu ne program olacak. Ermenileri tehcir edeceğiz dedik ya... alt tarafını anlayın!' İki arkadaş bu teklifi reddederler.”¹⁸

Vardar sözlerine şöyle devam ediyor: “Sapançalı Hakkı, İttihat ve Terakki'nin birçok gizli işlerine girmemiş, bu sayede Ermeni kurşunu ile hayatına son verilmemişti.” Bu alıntının özelliği, burada tehcir kararı bağlamında Dr. Şakir ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne atıfta bulunuluyor olmasıdır. Galip Vardar, Dr. Şakir'in bu işte Teşkilât-ı Mahsusa ile ilişkili olup olmadığına ise değinmez.

Tehcir ve Teşkilât-ı Mahsusa: İddialar ve Tanıklıklar

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Ermeni tehciri ve katliamlardaki rolüyle ilgili diğer önemli kaynak malzemesi, 1919-22 yılları arasında İstanbul'da gerçekleştirilen Divân-ı Harb-i Örfî yargılamalarının ana iddianamesiyle, bu yargılamalar esnasında dile gelen tanıklıklar ve ortaya çıkarılan belgelerdir. Yargılamaların ana iddianame ve kararnamesinde İttihatçı hükümetin, Avrupa'nın meşgul olduğu savaştan istifade ile aslında makul tedbirlerle çözülmesi gereken muallakta kalmış kimi meseleleri ve gaileleri (Ermeni meselesi ve/ya Şark Meselesi kast ediliyor) herkese şiddet uygulayıp her tarafa dehşet salarak çözmeye çalıştığı ileri sürülmüştür. Mahkemenin kararnamesi, bu bağlamda Teşkilât-ı Mahsusa adıyla kurulan gizli örgütün bu süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle organik bir ilişki içinde çalıştığını vurgulayıp şöyle devam etmektedir:

“İttihâd ve Terakki rü'esâsının (Teşkilât-ı Mahsusa) unvânı tahtında bidâyeten harbe iştirâk etmek işâ'asıyla vücûda getirdikleri ve fakat bilâhîre iddianâmede bast ve tezkâr olunduğu üzere harekât ve icrâ'at-ı cürmiye ile iştigâl ettirdikleri şebeke-yi hafîye [...] çeteleri[nin] [...] tehcîre tâbi tutulan kâfilelerin katl ü ifnâsı husûsunda istihdâm kıldıkları ol bâbdaki delâ'il ve berâhin ve vesâ'ikin hey'et-i umûmiyesinden müstebân olmaktadır.”¹⁹

¹⁸ Vardar, *Dönenler*, s. 442.

¹⁹ Dadrian ve Akçam, “*Tehcir ve Taktik*”, s. 236-239. Ayrıca bkz. Age, s. 481:

“Cem'iyet-i mezkûrenin envâ-i fa'âliyetinden birisi de Tehcîr Kânûnu'nun tatbikâtı sırasındaki harekâtı teşkil etmekte olup o esnâda memâlik-i Osmâniye'nin hemen her tarafında cereyân eden vuku'âta İttihâd ve Terakki murahhas ve kâtib-i mes'ûllerinin

Divân-ı Harb yargulamalarının teyid ettiği bir başka husus, tehcir ve katliamlar bahsinde yine Dr. Şakir'in merkezî bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmasıdır. Yargulamaların neredeyse tamamında, bilhassa Doğu vilayetlerindeki katliamların koordinasyonu ve örgütleyicisinin Dr. Şakir olduğu vurgulanmakta, onun, emrine tahsis edilmiş bir otomobile bütün sahada dolaşarak, gerek İttihat ve Terakki kâtib-i mesûlleri, milletvekilleri ve yerel şubelerini gerekse mahallindeki mülki erkân ve memurlarla beldelerin önde gelen eşrafını hükümet ve teşkilât adına genellikle sözlü olarak gizlice tebliğ ettiği emirlerle Ermenilerin imhası yolunda seferber ettiği ortaya konulmaktadır. Sanıklara bu konuda bilgilerinin olup olmadığı sorulduğunda alınan yanıt hemen hemen aynı ve şu mealde olmuştur: "Bunlardan haberimiz yok. Haberimiz olsa da onun icraatlarının partimizle/cemiyetimizle bir ilişkisi olamaz. Ayrıca Dr. Şakir öyle kolay zapta gelir bir adam değildi; yapmışsa sorumlusu kendisidir." Başka bir ifadeyle, sanıklar ağız birliğiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ısrarla tehcir esnasındaki katliamlardan doğrudan sorumlu tutulan Teşkilât-ı Mahsusa ile organik bir bağının olmadığını söylemişlerdi.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkez yönetiminde de görev alan kimi sanıklara göre, bu örgüt Harbiye Nezareti'ne bağlı bir özel teşkilâtı ve kendi görevlerinin 1915 Nisan'ında sona erdiğini, bu tarihte dağıldıklarını, teşkilâtın bundan sonraki faaliyetlerinden haberdar olmadıklarını, dolayısıyla bunlardan kendilerinin sorumlu tutulamayacağını belirtmişlerdi. Bu sorgulamalarda en dikkat çekici ifadeyi veren ve 1915 Şubat'ına kadar teşkilâtın Trabzon-Hopa sahil muntikasındaki birliklerinin kumandanı olup, bu tarihten itibaren de teşkilâtın İstanbul'daki Merkez-i Umûmi'sinde görevlendirilen emekli Binbaşı Rıza Bey, iki farklı Teşkilât-ı Mahsusa'dan söz edilebileceğini dile getirmiştir:

"Bu işde bir kelime yanlışlığı gibi görüyorum. Bendenizce bir Teşkilât-ı Mahsusa vardır ki Harbiye Nezâreti'nin emri altında tesis etmiş ve bu cephe-i harbde, düşman muntikası dâhilinde iş görüyor. Bu meseleyi esâsen bütün kana'atimle izâh etmek istiyorum. İkinci bir Teşkilât-ı Mahsusa mevcûd ki bunlar, bâzı vilayetlerin, sancakların, kazâların bu tehcir işini idâre etmek için jandarma kuvvetinin adem-i kifâyesinden [yetersizliğinden] dolayı mevki'lerinde kendilerinin yaptıkları kuvvetlerdir. Bu kuvvetlerle Teşkilât-ı Mahsusa'nın yaptığı kuvvetler kâmilen ayrı bir mes'eledir. Meselâ köylerde Ermenileri toplayıp sevk etmek için jandarma kifâyet etmiyor. Malûm-ı ihsânınızdır ki jandarmayı ordu

riyâset ettikleri tehcir menâtıkından başlıcasını teşkil eden vilâyât-ı şarkîyenin kâffesindeki yeknesak harekâtın İttihâd ve Terakki Cemiyeti erkânından müteşekkil olan Teşkilât-ı Mahsusa Komisyonu'nca havâlî-i mezbûre Teşkilât-ı Mahsusa'sı riyâsetine ta'yîn olduğu kabul ve i'tiraf olunan Bahâ'eddîn Şâkir Bey tarafından idâre edildiği ve mûmâ-ileyhin bu uğurda İttihâd ve Terakki murahhas-ı mes'ûl ve müfettişlerini istihdâm eylediği delâ'iliyle vukû'a getirilen fecâyî'in dahi cem'iyet-i mezkûrece tertib ve ihzâr olduğu anlaşılmaktadır."

cephe-i harbe götürmüştü. İki tâne jandarma gönderiyor. O köyden o muntıkaya vâkıf, oldukça eli ayağı tutar veya hatırı sayılır, o memleketin evlâdından birkaç tânesini veriyor. Toplattırıyorlar; onun da ismi Teşkilât-ı Mahsûsa oluyor. Şimdi bu iş, esâsen ulvî bir maksad için te'essüs eden Teşkilât-ı Mahsûsa'ya karışıyor [...] Bunlar hangi mevki'de icrâ edilirse o mevki'in mülkiye memuru bu işi idâre etmiştir. Eğer orada kâtib-i mes'ûl vazîfesinden hâriç işe karışmış ise kâtib-i mes'ûl de bu işlere karışmıştır, doğrudan doğruya mahallî, mevzî'î işlerdir.”²⁰

Rıza Bey'in bu ifadesinin yukarıda alıntılanan Arif Cemil'in kiyle olan şaşırtıcı benzerliği hemen dikkati çekiyor. Buna göre, Nisan 1915 öncesindeki faaliyetlerin bir parçası olan bu kişilerin gözünde, doğu sınırlarında esasen gönüllü çetelere dayalı gayrinizami harp örgütü olarak dış düşmana karşı gerilla mücadelesi vermek üzere kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın hikâyesi bu tarihte sona ermektedir. Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkez-i umûmisinde görevli İttihatçı fedai, eski subay Atıf Bey ifadesinde, 3. Ordu kumandanının (muhtemelen Mart ayında) Dr. Şakir'i asker olmamasından dolayı Teşkilât-ı Mahsusa riyasetinden çıkardığını söyler ve kendilerinin de Teşkilât-ı Mahsusa merkez-i umûmîsi olarak “ondan sonra Bahaeddin Şakir Bey'e katiyen vazife filan vermedik”lerini belirtir.²¹ Ona göre tehcir ve imhaya karışan “teşkilât” ise bildiğimiz Teşkilât-ı Mahsusa değil, yerel düzeyde kendiliğinden örgütlenmiş ve jandarma, polis birliklerini de içeren bir çeşit özel “tehcir teşkilâtı”ydı. Öte yandan, yine aynı kişinin ifadesine göre, kendilerinin Teşkilât-ı Mahsusa'daki görevleri 1915'in Nisan ayı sonunda sona ermiştir.²² Dolayısıyla, onun yukarıdaki ifadesi ne teşkilâtın Nisan ayından sonraki varlığına ne de Dr. Şakir'in İstanbul'a gitmek üzere 13 Mart'ta bölgeyi terk etmesinin sonrasındaki faaliyetlerine ışık tutmaktadır.²³

Birbirinin benzeri olan bu ifadelere rağmen, yine aynı yargılamalar esnasında ortaya çıkan kimi belgeler, hem Dr. Şakir'in tehcir ve imha sürecindeki failliğini ve sahadaki mülkî âmirlerle olan yakın işbirliğini açıkça ortaya koyuyor, hem de bütün bunları yaparken hâlâ Teşkilât-ı Mahsusa adına hareket ettiğine işaret ediyor. Dr. Şakir, daha fiilî tehcirin başlangıcında (21 Nisan 1915) “Erzurum Teşkilât-ı Mahsusa reisi Bahaeddin Şakir Bey” imzasıyla Mâmuretülaziz Valisi Sabit Bey üzerinden, o sıralarda bölgede müfettiş olarak bulunan Resneli Nâzım Bey'e çektiği bir şifreli telgrafnamede şöyle diyordu: “Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu nefy ve tağrib olunduğu-

20 Dadrian ve Akçam, “*Tehcir ve Taktik*”, s. 397. Krş. Küçük Talat Bey'in itirazı: *age*, s. 400.

21 Dadrian ve Akçam, “*Tehcir ve Taktik*”, s. 324.

22 Dadrian ve Akçam, “*Tehcir ve Taktik*”, s. 291.

23 Şakir'in İstanbul'daki görüşmelerinin bir değerlendirmesi için bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 223-24.

nu bildiriniz, eşhâs-ı muzırta imhâ ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve i'zâm mu olunuyor, vâzihen bildiriniz kardeşim.”²⁴

Dr. Şakir'in bu telgrafında söz konusu olan “eşhâs-ı muzırta” (yaramaz şahıslar) belli ki Ermeni toplumunun yerel önderleriydi.²⁵ Bu belge önemlidir, zira bununla, a) Dr. Şakir'in Nisan 1915'ten sonraki tehcir sürecinde sahada hâlâ kendisini “Teşkilât-ı Mahsusa reisi” olarak tanıttığını, b) bundan yerel mülki idarecilerin haberi olduğunu, c) kendisinin bu sıfat ve henüz içeriğini tam bilemediğimiz “yetkili konum” uyla tehcirin Ermeni toplumunun yerel önderliği düzeyinde açıkça bir imhaya dönüşmesine çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Kendisinin bu dönemdeki kritik konumunun ve rolünün sadece Ermeni önderlerinin imhasıyla sınırlı kalmadığını ise savaşın başından itibaren Erzurum valisi ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın bölgede Dr. Şakir'e kurduduğu “Kafkas İhtilal Cemiyeti” merkez-i umûmisinin üyesi olarak uzun süre kendisiyle işbirliği yapan Tahsin Bey vasıtasıyla öğreniyoruz. Tahsin Bey, Dr. Şakir'in Nisan 1915'te Erzurum'a dönmesinden sonra kendisiyle ilişkilendirdiği Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin bölgede Ermeni ahaliye yönelik giriştiği katliamlardan şikâyet etmeye ve bunları daha o zaman Dahiliye Nezaretî'ne bildirmeye başlamıştır. 28 Temmuz 1915'te yolladığı benzer bir telgrafında, “bu gibi hallere hatime (son) ve bilhassa Teşkilât-ı Mahsusa nâmı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi” ni talep etmiştir.²⁶ Buradan ve Tahsin Bey'in diğer ifadelerinden anladığımız, Dr. Şakir'in artık tehcir işi için görevli geldiği bölgede Nisan ayından itibaren her yerde “Teşkilât-ı Mahsusa” adı altında çetelerin türemeye başladığı ve bunların yine elinde özel bir şifre makinasıyla dolaşan ve orduyla da iletişim halinde bulunan Dr. Şakir'in emrinde faaliyet gösterdikleridir.²⁷

Bir başka tanıklıkta, daha sonra Erzurum Valiliği yapan Münir Bey mahkeme heyetine yolladığı telgrafta, Erzurum'dan Kiğı güzergâhıyla gönderilen zenginler kafilesinin “vâli-i sâbık Tahsin Bey'in rızâsı hilâfına olarak Merkez-i Umûmî azâsından Bahâ'eddin Şakir Bey'in tertib etmiş olduğu çete efrâdı ve Dersimliler tarafından katl ve garâta mâ'ruz kaldıklarını” bildirmiştir.²⁸ Yine savaş esnasında 3. Ordu kumandanlığı yapan Vehip Paşa ise yazılı ifadesinde daha kategorik bir şekilde şunları söylemektedir: “Ermenilerin katl ve imhâsı ve mallarının yağma ve gasbı İttihâd ve Terakkî Merkez-i Umûmîsî'nin

24 Dadrian ve Akçam, *age*, s. 238; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 291.

25 Kévorkian, Nisan başından itibaren bütün Doğu vilayetlerinde Ermeni toplumunun yerel önderlerinin ve parti teşkilâtı mensuplarının şahsen hedef alınarak ya katledilmeye ya da hapsedilmeye başladığını belirtir.

26 Dadrian ve Akçam, “*Tehcir ve Taktik*”, s. 238.

27 Tahsin Bey'in Dr. Şakir'in ve Teşkilât-ı Mahsusa'sının tehcir bağlamında karşımıza çıktıkları bu ikinci dönemine dair verdiği önemli bilgiler için bkz. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 415.

28 Dadrian ve Akçam, “*Tehcir ve Taktik*”, s. 240.

netice-i mukarrerâtı olub Üçüncü Ordu mıntikasında insan kasaplarını tedârik ve onları idâre ve istihdâm eden Bahâ'eddin Şâkir Bey'dir. Rü'esâ-yı hükûmet Doktor Bahâ'eddin Şâkir Bey'in emir ve iş'ârına inkıyâd etmişlerdir. Üçüncü Ordu'da bütün felâket-i beşeriye bütün fitne ve fesat Bahâ'eddin Şâkir Bey'in eli altından sudûr ve zuhûr etmişdir, berikiler ipten ve kazıktan kurtulmuş yârânını ötekiler de eli gözü kanlı jandarmalarını ihzâr... ilah."²⁹ Antalya eski Mutasarrıfı Sabur Sami Bey, Dr. Şâkir'in Erzurum'dan kendisine "Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Sivas, Trabzon havâlisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalya'da ne yapmakta olduğu" mealinde şifreli bir telgraf çektiğini ifade edip, devamında bunun bir sûretini Talât Bey'e göndermiş ise de bir cevap alamadığını belirtmiştir.³⁰

Dr. Şâkir'in ve Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin Ermeni tehciri ve katliamındaki merkezî rollerine işaret eden kaynaklarımız sadece yukarıdakilerden ibaret değil. Doğrudan doğruya bu operasyonun muhatabı olan ve şans eseri kurtulan Ermenilerin sık sık kabilelere saldıran ve katliam icra eden çetelere ve Teşkilât-ı Mahsusa çetelerine dair kendi tanıklıkları da büyük bir külliyyat oluşturmaktadır. Raymond Kévorkian'ın kapsamlı çalışması bu konuda çok sayıda örnek sunuyor.³¹ Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapan Kalust Sürmenyan da Erzincan-Harpur-Malatya hattındaki ölüm ve katliam muntikalarında hayatta kalmaya çalışırken, Dr. Şâkir'i bölgenin askerî ve mülkî âmirlerinin ofisinde gördüğünü belirtmesi sadece bir başka örnektir.³² Ayrıca, bizzat Osmanlı belgelerinin de açıkça teyit ettiği, tehcir esnasındaki en büyük

29 Dadrian ve Akçam, *age*, s. 241. Krş. Dönemin sürece yakından şahit gazetecisi Ahmed Emin Yalman'ın şu sözleri: "Doğu vilayetlerindeki tehcirlerin yürütülmesi umumi olarak, hiçbir zabt ve rapt altında kalmamış, ferdi surette hiçbir suçu olmayan binlerce insan ağır tecavüz ve işkencelere maruz kalmıştır [...] [F]elakete uğrayan kabileleri bekleyen tabi akıbet bir intikam gayreti ve yağma hırsı yüzünden kat kat kötüleşmekle beraber, Teşkilât-ı Mahsusa adını taşıyan çeteler, doğrudan doğruya bir imha hedefinin arkasından koşmuşlardır. İttihad ve Terakki umumi merkezi azasından bulunan, kendi ölçüleriyle çok hararetli bir vatansaver olan ve Teşkilât-ı Mahsusa'ya liderlik eden Dr. Bahaettin Şâkir şöyle düşünmüştür: 'Ermenilerin kesif bir halde Rus hududu civarında yaşamalarının memleketimin bekası bakımından büyük bir tehlike olduğu anlaşılmıştır. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne mümkünse yapmak, milli selâmetin icabıdır. Bu yolu tutmak belki millî ve insanî kanunlara karşı gelmek demektir. Bunun vebalini canımla ödemeye hazırım.' [...] Bahaettin Şâkir, gerçek olarak Teşkilât-ı Mahsusa hareketini ağır surette ödemiş, bir Ermeni ihtilalcisinin kurşunuyla Almanya'da can vermiştir" Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 1: 1888-1922, (haz.) Erol Şadi Erdinç (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997), s. 401-402.

30 Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 242.

31 Kévorkian, *The Armenian Genocide*. Ayrıca bkz. Dadrian, "The Role of Special Organization".

32 Yaşar Tolga Cora (haz.), *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi. Mülâzım-ı Sâni Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 60.

ve sistematik katliamların yaşandığı Diyarbakır'da ise vali Dr. Reşid'in teşvik ve himayesinde Teşkilât-ı Mahsusacı Çerkes Ahmet ve arkadaşı Halil'in emirleri altındaki Çerkes çeteleriyle Harput-Malatya-Urfa-Diyarbakır hattını tam bir insan mezbahasına çevirdikleri iyi biliniyor.³³

Yukarıda da görüldüğü gibi çok çeşitli kaynakların ortaya koyduğu Teşkilât-ı Mahsusa çeteleri vasıtasıyla ve Dr. Şakir üzerinden yürütülen imha operasyonuyla ilgili bir diğer önemli husus, bütün bunlardan Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in haberdar olduğu, birçoğunun ise kendisinin bilgisi ve onayı çerçevesinde gerçekleştiğidir. Talât Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa'nın sahadaki liderleri olan arkadaşlarına daha seferberlik esnasında bir kurmay subay gibi direktifler vermesi ve uyarılar yollaması bir yana, tehcir süresince Dr. Şakir ile teşkilât adına farklı kişiler ve gruplarca bütün Vilâyât-ı Şarkıye ile Trabzon, Halep ve Deyrizor vilayetlerinde, hatta Bursa, Ankara, Kastamonu ve Bolu gibi vilayetlerde işlenen katliamlar ve sorumluları kendisine bildirildiği halde Talât Bey bu gibi resmî ve şifreli telgrafları işleme ve kayda geçirmeyip bir kenarda saklatmıştır.³⁴ Bu bağlamda önemli bir tanıklık Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs müdürü İhsan Bey'e aittir. İhsan Bey tehcir esnasında Kilis kaymakamı iken, İstanbul'dan Halep'e gönderilen Abdülhad Nuri Bey'in tehcirin imha maksadına müstenid bulunduğunu ve "Ben Talat Bey ile temâs etdim imhâ emirlerini bizzat aldım. Memleketin selâmeti bundadır" diyerek kendisini de ikna ya çalıştığını dile getirmiştir.³⁵ Benzer bir örnek Trabzon eski mebusu Hafız Mehmed Bey'in Karadeniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne suretle doldurulup boğdurulduklarını Talât Bey'e bildirmesine rağmen, yine Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir üyesi olarak bölgede valilik icra ettiğini bildiğimiz,³⁶ Cemal Azmi Bey hakkında Talât'ın herhangi bir işlem yapmamış olmasıdır.³⁷ Bu vali savaş sonunda Talât Paşa ve diğerleriyle birlikte Almanya'ya kaçmış, sonunda Dr. Şakir ile birlikte bir Ermeni intikamcısı tarafından öldürülmüştür. Talât Paşa'nın eşi Hayriye Hanım, yıllar sonra onu Trabzon vilayetini Ermenilerden temizleyen kişi olarak hatırlamakta ve övmektedir.³⁸

33 Bkz. Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2014); Ayhan Aktar ve Abdülhamit Kırmızı, "Diyarbakır 1915", (haz.) Hrant Dink Vakfı, *Diyarbakır Tebliğleri. Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı* (İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 1913), s. 289-323; Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011). Krş. Dadrian, "The Role of the Special Organization"; Ahmed Refik, *İki Komite*, s. 39-41. Dr. Reşid'in savunması için bkz. Dr. Mehmed Reşid Şahingiray, *Hayatı ve Hâtıraları*, (haz.) Nejdet Bilgi (İzmir: Akademi Kitabevi, 1997), s. 77 vd.

34 Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 237, 241.

35 Dadrian ve Akçam, *age*, s. 237.

36 Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 26, 86. Krş. Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 273.

37 Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 240.

38 "Cemal Azmi Bey, Trabzon Valisi asıl Trabzon Teşkilâtını yapan, Karadeniz'i

Dahiliye Nâzırı Talat Bey.
Talat Bey'in bu fotoğrafı,
kendisinin poz vermeden çekilen
az sayıdaki fotoğrafından biri
olarak "tipik İttihatçı" halini iyi
yansıtıyor.

(Kaynak: Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*,
İstanbul: Everest, 2008, s. 251)

Aynı şekilde, bir başka tanık Kastamonu valisi Reşid Paşa da verdiği ifadesinde, kendi vilayetindeki tehciri izah etmiş ve oradaki İttihat ve Terakki kâtib-i mesûlü Hasan Fehmi Efendi'nin işlediği suçları nezarete yazdığı halde, dinletemediğini, hatta tehcirin lüzumuna dair Dr. Bahaeddin Şakir Bey'den şifreli telgraf aldığını yazmıştır. Ayrıca, İttihat ve Terakki'nin bir toplantısında parti reisi Talât Bey'e verdiği takrirden Ermenilere karşı icra edilen faciaları ve mezâlimi anlatıp parti kâtib-i mesûllerinin tamamıyla, tehcir esnasında Diyarbakir ve Ankara valiliği yapmış olan Dr. Reşid, Trabzon Valisi Cemal Azmi, Mâmûretülaziz Valisi Sabit, Ankara Valisi Atıf ve Polis müdürü Muammer ile Hapishane-i Umûmi müdürü İbrahim beyler hakkında tahkikat yapılmasını talep ettiği halde Talât Bey'in "hıfz" işaretiyle takririni bir tarafa attırıldığını belirtmiştir.³⁹

temizleyen adam. Bakın onun eseri çoktur. Hiç mevzubahse girmiyor onlar. Bugün Karadeniz elimizdeyse, Cemal Azmi'nin sayesinde" Bkz. Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi* (İstanbul: Everest, 2008), s. 225.

39 Dadrian ve Akçam, "*Tehcir ve Taktik*", s. 241. Talat Paşa'nın bu konulardaki itiraf ve sorumluluğu kabul ettiği için. Bkz. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz*

Bir Tarihselleştirme denemesi

Yukarıda sunulan bilgi ve tanıklıklar tehcir operasyonunda Dr. Şakir'in merkezî rolünü tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koyuyor. Kendisinin daha seferberlikle birlikte kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın sahadaki beyni, 1915 Mart ayına kadar Erzurum merkezli gayrinizami harp operasyonunun merkezindeki kişi olduğu konusunda da bir şüphe yoktur. Ayrıca, yapılan son araştırmalar daha bu dönemde Dr. Şakir'in kumandasındaki bazı Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri ve çetelerinin Doğu Cephesi'nde sınırın her iki tarafındaki Ermeni halka gereksiz şiddet uyguladığını ve bölgedeki kimi Ermeni çetelerinin benzer şekilde karşılık vermeleriyle 1915'e giden yolda yaşanan sınırböyü katliamlarının başlıca aktörleri olduklarını gösteriyor.⁴⁰ Benzer şiddet ve katliam olaylarına İran ve Azerbaycan içlerine yönelen Teşkilât-ı Mahsusa reisleri ve birliklerinin yoğun bir şekilde kullandıkları Ermeni karşıtı propaganda, nefret söylemi ve katliama çağrı broşürleri de eşlik ediyordu.⁴¹

Farklı kaynakların tanıklığından biliyoruz ki başta Dr. Şakir olmak üzere Teşkilât-ı Mahsusa'nın önde gelen lider kadrosu, Osmanlı Ermeni tebaasını genel olarak bir beşinci kol, içerdeki düşman olarak görüyordu. Bilhassa İttihat ve Terakki yönetiminin kendilerine Rusya içlerinde Teşkilât-ı Mahsusa ile birlikte operasyon yapma teklifini kabul etmeyen Taşnak Partisi liderleriyle yerel yöneticilerini imha edilmesi gereken dahili düşman olarak algılamaya başlamışlardı ve bunu her fırsatta dile getirmekten geri durmuyorlardı. Bu, bir bakıma "dönemin ruhu"yla da uyumluydu.⁴² Tehcir operasyonunu, valisi olduğu Diyarbakır vilayetinde topyekûn bir imhaya çeviren Dr. Reşid, daha 1913-14 yıllarında Rumları ve Ermenileri ülke vücudundan atılması ge-

ve Geçirdiklerim, s. 375-376. Talât'ın Dahiliye Nâzırı olarak ortaya koyduğu bu tutumunun tamamlayıcı başka bir boyutu ise, görev bölgelerinde tehcirin bu derece radikal olarak uygulanması ve katliama dönüştürülmesine rıza göstermeyen, karşı çıkan bazı mülki idarecilerin görevlerinden alınarak yerlerine bu işe uygun ve gönüllü olanların atanmasıdır. Krş. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 80 vd.

40 Candan Badem, "Kars, Ardahan and Artvin During World War One" (basılmamış makale). Candan Badem'e bu yazısını kullanmama izin verdiği için teşekkür ederim. Ayrıca bkz. Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 193, 195. Krş. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler*, s. 236-250.

41 Ayrıntılar ve örnekler için bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, Bölüm 7; Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 217; Taner Akçam, *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, çev. Paul Bessemer (New York: Metropolitan Books, 2006), s. 137-147.

42 Şükrü Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih* (İstanbul: Bağlam, 2006) ("Çeteler, Vatanseverlik ve Kahramanlar" başlıklı yazı), s. 266-67; Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War. Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), s. 160-161; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. İttihat ve Terakki*, c. 3, s. 279-286. Krş. Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 81-83, 105.

reken mikroplar olarak tanımlamaktaydı.⁴³ Daha o tarihlerde Trakya ve Batı Anadolu'da eski Teşkilât-ı Mahsusacı kadronun Rumlara karşı intikam düşüncesi eşliğinde giriştiği tedhiş yoluyla göçe zorlama eylemleri, bu fikirlerin eşliğinde hayata geçiriliyordu.⁴⁴ 1914 Ağustos'unda Teşkilât-ı Mahsusa'nın Erzurum-Van bölgesinde yerel örgütlenmesini kurmakla uğraşan Dr. Şakir merkezle yazışmalarında dahildeki Ermeni toplum önderlerine ve parti mensuplarına yönelik imha fikrini dile getirdiğinde, teşkilâtın İstanbul'daki başkanı Süleyman Askeri'den kararlı bir itidal uyarısı almıştı.⁴⁵ Oysa böyle düşünen sadece o değildi. Dr. Şakir'in yardımcısı Filibeli Hilmi de kendisine Erzincan taraflarından yazdığı bir telgrafta Ermenileri kast ederek şöyle diyordu: "Dışarıda takip edilecek maksat kadar içeride de imha edilecek eşhas var."⁴⁶ Trabzon mıntıkasında çete teşkil eden İttihat ve Terakki kâtib-i mesûlü Nail Bey de aynı sıralarda Dr. Şakir ve Hilmi gibi düşünüyordu.⁴⁷ Aynı mıntıkanın diğer teşkilâtçısı Tevfik Bey ise Eylül 1914'te daha açık konuşuyordu: "Ben her ihtimale karşı hazırlanmaktayım. Evvela ilân-ı harbi müteakip dâhildeki çıyanları körletmek ve bedeni bunların mazarratından def' etmek istiyorum."⁴⁸ Yazımızın başında mahkemede ki ifadesinden alıntı yaptığımız, teşkilâtın Trabzon mıntıkasındaki reisi Rıza Bey de daha bu erken aşamada Dr. Reşid'in çok revaçta olan söylemini tekrarlıyor, Ermenileri "dahildeki mikroplar" olarak görüyordu.⁴⁹ Kısacası Ermenilere yönelik dahili düşman algısı ve imha fikri daha başından itibaren Teşkilât-ı Mahsusa'nın sahadaki bütün unsurlarında yaygındı.

43 Hans Lukas Kieser, "From Patriotism to Mass Murder: Dr. Mehmed Reşid (1873-1919)", (ed.) Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark, *A Question of Genocide. Armenians and the Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011), s. 132,136.

44 İntikam düşüncesinin yaygınlığı ve yarattığı şiddete bir örnek olarak bkz. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (haz.) Samih Nafiz Tansu (İstanbul: Sebil, 1996), s. 88, 97-99, 116. Bu dönemin etnik temizlik girişimleri için bkz. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1914-1918* (İstanbul: İletişim, 2008); Cemal Kutay, *Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler* (İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 1982), bilhassa s. 38-56. Bu girişimlerin "göç ve tehcir" bağlamında ele alınışına bir örnek için bkz. Ahmet Efiloğlu, *Osmanlı Rumları. Göç ve Tehcir (1912-1918)* (İstanbul: Bayrak, 2011). Krş. Bu kitapta Erol Ülker'in yazısı.

45 Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 283, 291, 297; Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 46-47. Midhat Şükrü Bey'in benzer ifadesi için bkz. Dadrian ve Akçam, "*Tehcir ve Taktik*", s. 365.

46 Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 45-46.

47 Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 303-304.

48 Tetik, *age*, s. 274.

49 Sadık Sarısamancıoğlu, "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 3/1 (Ankara: TTK Basımevi, 2002), s. 499-500.

Bu nokta önemlidir zira mevcut çalışmaların esasen dış düşmana yönelik örgütlenmiş bir gayrinizami harp örgütü olduğunu özellikle vurguladığı Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşundaki görev tanımının, "dahili düşman" olarak Ermenilerle mücadeleyi de açıkça içerip içermediği konusu, kaynakların bir kısmı belirgin bir "iç tehdit" algısının varlığından söz etmelerine rağmen yeterince net değil.⁵⁰ Her halükârda söz konusu Teşkilât-ı Mahsusacıların Osmanlı Ermenilerine yönelik genel algısının bu aşamada öncelikli hedefinin Taşnak ve Hınçak örgütlerinin lider kadrolarıyla savaşıcı kesimleri olduğu açıktır. Öte yandan, savaş koşullarında keskin bir düşmanlığın kol gezdiği ve nefretin her iki tarafta da silahlı milis çeteleri ürettiği bir ortamda teşkilâtçıların bu duygu ve düşüncelerinin söz konusu sınırı muğlaklaştırıp kolayca bölgenin sivil Ermeni nüfusunu da hedef haline getirecek bir potansiyeli içinde barındırdığını tahmin etmek zor değildir. Nitekim böyle bir hedef genişlemesinin daha 1914 yılının Kasım-Aralık aylarından itibaren, yani fiilen savaşa dahil olunmasıyla birlikte ilk tezahürlerine yukarıda değinmiş, Aralık ayından başarısız Sarıkamış harekâtının sonrasına kadar geçen hareketli ve şiddetli evrede sınırboyunun her iki yakasında bulunan Ermeni köylerinin ve nüfusunun teşkilât çetelerinin şiddet ve katliamlarına maruz kaldıklarından söz etmiştik. Bu nefretin körüklenmesi ve tehlikeli bir şekilde yaygınlaştırılması ise sadece Teşkilâtçıların değil, İttihatçı teşkilâtın her kademesindeki görevlilerin de epeydir katkıda bulunduğu bir standart eylemdi.⁵¹ Eugene Rogan'a göre, iktidardaki Jön Türkler, 1915 baharına gelindiğinde artık bütün Ermeni nüfusu tehlikeli bir "beşinci kol" olarak gördüklerini açıkça dile getirmekteydiler.⁵²

1915 Mart'ının ortalarına kadar bilfiil bölgede Teşkilât-ı Mahsusa reisi olarak emrindeki milis taburlarıyla zaman zaman cephe savaşlarına da katılan Dr. Şakir, bu evrede yaşananların hem aktörlerinden biri hem de yakın şahidiydi.⁵³

50 Philip H. Stoddart da, büyük ölçüde Eşref Kuşçubaşı'yla yaptığı görüşmelere dayalı çalışmasında Teşkilât'ın görevleri arasında saydığı iç güvenlik tedbirleri bağlamında imparatorluk dahilindeki ayrılıkçı ve milliyetçi grupların düşmanla işbirliği yapmasını, onların "ihanet"inin engellenmesini zikreder. Bkz. *Teşkilât-ı Mahsusa*, çev. Hediye Lale Birsaygılı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2015), s. 66, 72.

51 Ahmet Refik de 1915 Eylül'ünde tehcir kabilelerinin yığıldığı Eskişehir'de şahit olduğu bir olayı anlatırken, şehirde bulunan İttihatçı bir İstanbul mebusunun boş durmayıp "konferanslar" verdiğini belirtmiş, para vererek kendisini dinlemeye gelen şehrin gayrimüslimleri önünde yaptığı propaganda konuşmasında "Hıristiyan unsurları Türkler arasında yılanlara ve akreplere" benzettiğini aktarmıştır. Bkz. *İki Komite*, s. 28.

52 Eugene Rogan, *The Fall of the Ottoman. The Great War in the Middle East* (New York: Basic Books, 2015), s. 160.

53 Dr. Şakir'in ve Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin bu cephedeki faaliyetlerinin genel bir özeti için bkz. Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*; Hatice Yalçın, "Harp Ceridesi (Birinci Dünya Savaşı'nda Şark Cephesi)" (Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2008); Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 269-381; Stanford J. Shaw,

13 Mart'ta İstanbul'a gelmek için yola çıktığında zihninde ve gündemindeki birinci madde, artık giderek somutlaşan "Ermeni tehdidi" ne ve kendisinin ve arkadaşlarının sürekli dile getirdikleri ve bir süredir İstanbul'da da yaygın bir propagandasını yapmakta oldukları "genel isyan" hazırlıklarına karşı daha radikal önlemlerin alınmasıydı.⁵⁴ İstanbul'da gerek parti merkez komitesi üyeleriyle gerekse Talât Bey ve Enver Paşa ile gerçekleştirdiğini bildiğimiz ve genel tehcir kararıyla sonuçlanacak görüşmelerden sonra yanında teşkilâtçı ve eski fedai arkadaşları olduğu halde Nisan başında tekrar sahaya döndü.⁵⁵ Buradaki kritik soru, Dr. Şakir'in bu kez tehcir operasyonu için döndüğü sahada hâlâ Teşkilât-ı Mahsusa "reisi" veya üyesi olup olmadığıdır. Atıf Bey'in, onun teşkilâtle ilişkisinin daha İstanbul'a giderken 3. Ordu kumandanı tarafından kesildiğine dair ifadesini nasıl değerlendirmek gerekir?

Atıf Bey'in bu ifadesine şüpheyle yaklaşılmalı. Çünkü Teşkilât-ı Mahsusa'nın yönetimi ve karar mercii, teşkilâtın İstanbul'da bulunan merkez-i umûmisiyle Genel Karargâh adına doğrudan Enver Paşa idi. Teşkilâtın bazı üyelerinden ve çete faaliyetlerinden memnun olmayan, bunların çoğunlukla kendilerine ayak bağı olduklarını düşünen sahadaki ordu kumandanları vardı fakat onlar şikâyetlerini ancak Genel Karargâh'a bildirebilirlerdi; nitekim hem bu dönemdeki 3. Ordu kumandanları, hem Erzurum Valisi Tahsin Bey, İstanbul'a bu yönde raporlar yollamaktan geri durmamışlardı.⁵⁶ Bununla beraber Dr. Şakir'in Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerine kumandanlık yapmak üzere sahaya yollanan birçok subayla birlikte İstanbul'a dönüşünün sebebi bu şikâyetlerden ziyade, Doğu Cephesi'nde gösterdikleri çete faaliyetinin yani gerilla savaşının etkisini ve işlevini yitirmiş olmasıydı. Dr. Şakir'in bu esnada emrindeki milis kuvvetlerini yardımcısı Filibeli Hilmi'nin kumandasına bırakarak İstanbul'a gitmesi, teşkilâtle doğası gereği zaten fiilî ve fahri düzeyde kurgulanmış olan ilişkisinin kesildiği anlamına gelmez. Zira Hilmi bu esnada da kendisiyle yazışmalarını yine teşkilât üzerinden sürdürmüştür. Hilmi'nin yazışmalarında ordu kumandanlarının emri altında Teşkilât-ı Mahsusa milisleri olarak elleri ve

The Ottoman Empire in World War I, c. 1: *Prelude to War* (Ankara: TTK, 2006), s. 353-456

54 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 238. Ahmet Refik, *İki Komite*, s. 27-28, 44; Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 81-96. Söz konusu "Genel İsyân" hazırlıkları algısının hangi olaylar üzerinden oluşturulup imhaya meşruiyet zemini oluşturulduğunu ise dönemin bütün resmi yayınlarında ve hatıratlarında görmek mümkündür. Örnek olarak bakınız: Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir. 1915-1916 Yazıları* (İstanbul: Afa, 1991), s. 58-70; *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi. İlan-ı Meşrutiyetden Evvel ve Sonra*, (haz.) Halil Erdoğan Cengiz (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983); (haz.) Alpay Kabacalı, *Talât Paşa'nın Anıları*, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 1990), bilhassa 4. Bölüm. Krş. Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*.

55 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 291.

56 Dadrian ve Akçam, *Tehcir ve Taktik*, s. 238.

kollarının iyice bağlandığını, dişe dokunur hiçbir şey yapamadan öylesine oyalanır hale gelmiş olmalarından şikâyet etmesi ve bu arada Dr. Şakir'e teşkilâta hareket serbestisi kazandırmadan, müstakil hareket etme yetkisi almadan geriye dönmemesini ısrarla vurgulaması önemlidir.⁵⁷ Öyle anlaşılıyor ki Dr. Şakir Nisan başında Hilmi'nin kendisinden beklediği hareket serbestisinden daha fazlasıyla ve tehcir operasyonunu yönetme ve yürütme yetkisiyle, ve belki de Stoddart'ın ve daha birçok kaynağın belirttiği gibi, yenilenmiş Teşkilat'ın "siyasi şube" reisi sıfatıyla, tekrar sahaya dönmüştü.⁵⁸ Eldeki kanıtların ortaya koyduğu üzere, Dr. Şakir eski teşkilâtçı kadronun neredeyse bütün kritik isimleriyle birlikte sürdüreceği bu yeni operasyonu da teşkilât ve hükümet namına yönetmekte,⁵⁹ operasyon bölgesindeki bütün mülkî âmirlerle İttihat ve Terakki teşkilâtına verdiği sözlü ve yazılı direktifleri bu sıfatla vermekteydi. Teşkilât-ı Mahsusa'nın aşağıda ele alınacak isim değişikliğinin de onun bu konumunu değiştirmede anlaşılıyor.

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken ikinci nokta katliamlara doğrudan katıldığı belirtilen "Teşkilât-ı Mahsusa çeteleri"dir. Tehcir operasyonu süresince içlerinde örneğin Çerkes Ahmed'in, Çerkes Reşid'in, Yakub Cemil'in-kiler de dahil olmak üzere bu isim altında faaliyet gösterdiği anlaşılan çetelerle İttihat ve Terakki yerel teşkilât önderleri ve parti kâtib-i mesûllerinin, kimi milletvekillerinin emrindeki çok sayıda milis çetesinin varlığını nasıl açıklamak gerekir? Tehcir kararına kadar Teşkilât-ı Mahsusa emrinde savaşa ve sınır dışındaki operasyonlara katılan çok sayıdaki Kürt aşiret alayları ve çetelerinin, tehcir sürecinde yaşanan katliamların Çerkes milisleriyle birlikte en önde gelen faillerinden olduğu da biliniyor.⁶⁰

Bütün bu milis kuvvetlerinin anılan süreçte Teşkilât-ı Mahsusa ile ilişkilerinin kesilmiş olduğunu gösteren herhangi bir işarete ve bilgiye sahip değiliz. Dolayısıyla onların katliamlara katılımlarını sadece yağma amaçlı ya da kontrol dışı müstakil eylemler olarak görmek, kendilerinin daha seferberlik zamanından beri Teşkilât-ı Mahsusa'nın operasyonel birlikleri arasında istihdam edildiklerini ve faaliyetlerini bu çerçevede yürüttükleri gerçeğini göz ardı etmek anlamına gelir. Tehcir sürecinde çeşitli tanıklıkların onları hâlâ bu isim altında işaret etmeleri de bağlantının bir şekilde sürdüğünü ve en azından onların da

57 "Teşkilât-ı Mahsusa her hususta kendi mesaisinde serbest kalmalıdır. Yalnız harekâta cihet-i askeriye ile irtibatını muhafaza eylemelidir. Şayet bu eski şekli Teşkilât-ı Mahsusa için İstanbul'da tekrar iade ettirebilerseniz Erzurum'a avdet ediniz. Muvaffak olamazsanız beyhüde zahmet edip de gelmeyiniz." Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 238. Krş. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 222-223.

58 Bkz. Stoddart, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 71. Tabii eğer Teşkilât'ın daha kuruluş anından itibaren bu sıfatı da Dr. Nazım ile birlikte üzerinde taşıyor idiye.

59 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 291, 294, 298; Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 47, 106. Krş. Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 246, 252.

60 Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 55 vd.

kendilerini hâlâ bu sıfatla tanıttıklarını düşündürüyor.⁶¹ Ayrıca, Rıza Bey'in yukarıda alıntılanan "ikinci bir Teşkilât-ı Mahsusa"nın varlığını kısmen tehcir ve sevkıyatı yönetecek donanımlı personel eksikliğinin kimi mahalli unsurların jandarma ve polis teşkilâtına dahil edilmesi yoluyla giderilmiş olmasıyla gerekçelendirmesi de bu sürekliliğin diğer bir işareti olarak okunabilir. Öte yandan Rıza Bey'in üzerinde durmadığı kritik husus katliam birlikleri işlevi gören söz konusu jandarma ve polis kuvvetlerine dahil edilen mahallî unsurların büyük ölçüde firarî askerlerden, hapishanelerden çıkarılmış mahkûmlar ve mücrimlerden, eşkıyadan ve nihayet cephe savaşında dağılmış Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin mensuplarından oluştuğuydu.⁶² Eski teşkilât çetelerinin burada da karşımıza çıkması bir yana, yeni kompozisyonuyla söz konusu seyyar jandarma birlikleri ve zabtiye teşkilâtı tehcir müddetince ve bilhassa Doğu vilayetlerinde Dahiliye Nezaretî'nin bilgi ve onayıyla, İttihat ve Terakki Cemiyetî'nin yerel şubeleri aracılığıyla Dr. Şakir'in koordine ettiği bu yeni "Teşkilât-ı Mahsusa"nın emrinde tehcir operasyonuna doğrudan dahil edilmiş oldular.⁶³

Konuyu biraz daha netleştirmek için sorumuzu bir başka açıdan soralım: 1915 Nisan başlarına kadar Ermenilerin yoğun meskûn olduğu Doğu vilayetlerinde, yani savaş mıntıkasında faaliyetlerini bildiğimiz Teşkilât-ı Mahsusa, bu tarihlerde başlatılan tehcir süresince neredeydi ve ne işle meşguldü? Bu soru önemlidir ve bizi doğrudan Teşkilât-ı Mahsusa'nın kurumsal yapısına ve varlığına dair bazı temel bilgilerimizi kısaca gözden geçirmeye sevk eder. Savaş ve tehcir sürecindeki rolünü sorguladığımız Teşkilât-ı Mahsusa, 2-3 Ağustos 1914'te, Osmanlı Hükümeti'nin müsellağ bitarafılık (silahlı tarafsızlık) adı altında ilan ettiği seferberlikle birlikte yaklaşan savaş için yeniden düzenlenen bir gayrinizami harp örgütüydü.⁶⁴ Tanımı itibarıyla böyle bir teşkilatlanmanın hem gönüllü müfrezelere ve çetelere dayalı bir ayağı hem de gizli faaliyet icra eden yeraltı unsurları vardı. Teşkilât-ı Mahsusa'nın Doğu/Kafkas Cephesi'ndeki örgütlenme biçimi her iki boyutu da içeren bir eylemliliği öngörüyordu. Gönüllü çeteleri yukarıda anılan her tür mahalli insan unsurundan

61 Kévorkian, *The Armenian Genocide*; Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik".

62 Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 39, 69-70; Ahmed Refik, *İki Komite*, s. 44-45; Rogan, *The Fall of the Ottomans*, s. 160, 173. Bizzat Talat Paşa bu konuda şöyle söylüyor: "Ben bu kanunun tamamıyla uygulanmasına karşıydım. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konulmuştu. Göçün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar elde edileceğini biliyordum." Bkz. *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 81.

63 Krş. Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 271. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler*, s. 308.

64 Safi, "The Ottoman Special Organization", s. 123-223; aynı yazar, "Fiilden isim: Teşkilat-ı Mahsusa," *Toplumsal Tarih*, 243 (2014), s. 74-79. Krş. Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 13, 15.

oluşturulmuştu. Yeraltı unsurlarının çekirdek kadrosu ise doğrudan bu iş için istihdam edilmiş teşkilâtçı lider kadro, yani İttihat ve Terakki'nin çoğu eski subayı olup Rumeli sahasında komitacılıkta temayüz etmiş fedailerıyla İstanbul'dan yollanan muvazzaf subaylardı.⁶⁵ Söz konusu yeraltı faaliyeti yani örtülü operasyonlar, casusluk ve sabotaj, propaganda, fesat çıkarma ve halkın ikna veya zor yoluyla harekâta katılmasını sağlamak gibi eylemleri içerirdi.⁶⁶ Gizlilik, örtülü faaliyetin en önemli özelliğiydi. Her ne kadar savaşın başlamasıyla hesaplar değişmiş, teşkilâtın lider kadrosu da çetelerin başında sınır boyunda fiilen cephe savaşına iştirak etmek durumunda kalmış, akabinde de çoğu hızla çözülüp dağılmış ve geriye kalanları Şubat 1914'ten itibaren düzenli ordu birliklerine rapt edilmeye başlanmışlarsa da⁶⁷ Teşkilât-ı Mahsusa kuruluşta belirlenen kurumsal yapısını ve çete örgütlenmesini Nisan ayına kadar muhafaza etti.⁶⁸

5 Nisan 1915'te teşkilâtın yapısında sessiz bir değişiklik yaşandı ve ismi "Umûr-ı Şarkiye Dairesi" olarak değiştirildi. Dr. Şakir'in İstanbul'dan ayrılıp

65 Daha Trablusgarp savaşından beri sahada gördüğümüz bu kadronun önde gelen isimleri için bkz. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 27, 75, 98-99, 107. Krş. Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 264-269.

66 Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 9-10. Krş. Dadrian ve Akçam, *"Tehcir ve Taktik"*, s. 415.

67 Teşkilât-ı Mahsusa taburlarının bu durumu düzenli orduya rapt edildiklerinden sonra da devam etti. Bu cephedeki Lazistan Müfrezesi'nin kumandanlığını yapan Yarbay Stange'nin Temmuz 1915 gibi nispeten geç bir tarihte, düzenli ordu birliklerine dağıtılan ve kendisinin emri altında bulunan bazı Teşkilât-ı Mahsusa taburlarına dair tuttuğu cerideye düştüğü not: "Hatt-ı müdafaanın vaziyetini tutan ve düşmana mukâvemet iden Sekizinci Alayın taburlarıdır. Teşkilât-ı Mahsusa taburlarının zabt u rabtı olmadığından ve kıymet-i harbiyeleri dahî noksan bulunduğundan..." Bkz. Yalçın, "Harp Ceridesi", s. 341-42. Bu not önemlidir; zira bunlar gönüllü çetelerin yetkin subayların emrinde en disiplinli olması beklenenleriyle ilgilidir. Bu tarihlerden sonra iyice serbest kalan/bırakılan çok sayıda gönüllü çetesinin ise tamamen kontrolden çıktığını düşünmek güç değil.

68 Ancak bir yandan da Anadolu'dan yeni çeteler teşkiline kaotik bir şekilde devam edildi. Örneğin, Mart 1915'te hâlâ Ankara'da teşkilatlanıp "Kafkas hududunda icrayı harekete memur Teşkilât-ı Mahsusa" gönüllü çetelerinin Ankara'dan çıktıktan sonra yolda gasp, katl ve cinayetler işlediklerini Dahiliye Nezâreti'ne ileten Ankara Valisi, bunlardan şerden başka bir hayır beklenemeyeceğini söylemiş ve 10. Kolordu kumandanlığını bu konuda uyarmıştır. Talât da Sivas valisine yolladığı yazıda bu grubun Tokat hapisanesinden tahliye edilip silahlandırıldıktan sonra, başlarında bir görevli bulunmaksızın 10. Kolordu'ya gönderilen "gönüllü çete efradı" olduklarının anlaşıldığını belirtmiştir. Bunları 3. Ordu da istemez. Ardından Harbiye Nezâreti de bundan böyle bu gibilerin hapisanelerden tahliye edilmemelerini ister. Bkz. Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 373-374. Bu dönemde sık sık çıkarılan aflar ve serbest bırakılan mahkûmlar konusunda bkz. Deniz Dölek Sever, "War and the Imperial Capital: Public Order, Crime and Punishment, 1914/1918" (Basılmamış doktora tezi, ODTÜ, Ankara, 2015), bilhassa "Amnesties Declared during the Great War" başlıklı bölüm.

tekrar Erzurum'a dönmesiyle eşzamanlı gerçekleşen bu değişiklikle yenilenen örgütün o zamana kadar fahri olarak görev yapan merkez-i umûmisi ay sonunda dağıtıldı ve yeni yapılanmanın başkanlığına maaşlı olarak Şûra-yı Devlet üyesi Ali Başhampa getirildi.⁶⁹ Bu değişikliğin gerekçesini ortaya koyan yazılı bir belge henüz ortaya çıkmış değil. Yapılan çalışmalardan ve dolaylı ifadelerden, teşkilâtın savaşın ilk devresinde doğu sınırında gönüllü çetelerle verdiği çok yönlü mücadele ve yer yer içine girdiği cephe savaşının çökmesiyle, Osmanlı Genelkurmay'ının çete örgütlenmesine son ve dış istihbarat ile propaganda ağırlık verme kararı aldığı anlaşılıyor.⁷⁰

Teşkilâtın merkezinde yapılan bu isim değişikliği, sahadaki operasyonel alanda pek yankısını bulmamış görünüyor zira yazışmalarda hâlâ yer yer Teşkilât-ı Mahsusa ismi geçmeye devam ediyordu. Merkez yönetimi de bunu pek önemsememiş olacak ki örgütlenme 1918 Kasım ayının 15'inde lağv edildiğinde resmî yazışmalarda aynı kurum için her iki isim birlikte ve eşanlımlı kullanılıyordu.⁷¹ Özetle, söz konusu isim değişikliği örgütlenmenin formel/resmî olarak sürekliliği açısından da pek bir şey değiştirmemiş görünüyordu ve bu yeni yapı 1918 yılı sonlarına kadar Umûr-ı Şarkiye Dairesi ismi altında faaliyetlerine dış istihbarat ve propaganda ağırlıklı devam etti.

O halde yukarıdaki soruya verilecek ilk cevap, tehcir süresince Teşkilât-ı Mahsusa'nın isim ve ağırlıklı faaliyet alanını değiştirerek varlığını sürdürmüş olduğudur. Teşkilâtın çete örgütlenmesine ise daha Şubat ayından itibaren son verilmeye başlanmış, mevcut çetelerden dağılmamış olanları da düzenli ordu birliklerinin emrine verilmiştir.⁷² Bu durumda tartışmayı yeni bir soruyla açmak yararlı olur: İsmi değiştirilmesine, faaliyet alanı sınırlandırılmasına, çete örgütlenmesi de büyük ölçüde durdurulmasına ve mevcut milis taburlarının bir kısmı ordu birlikleri emrine verilmesine rağmen, çeşitli kaynakların, görgü tanıklarının ve tehcirden kurtulanların ağız birliğiyle Ermeni tehciri ve imhasında doğrudan yer aldıklarını iddia ettikleri ve en feci katliamların faileri olarak adını andıkları "Teşkilât-ı Mahsusa çeteleri"ni nasıl açıklamak gerekir? Bu soruya verilecek cevap tartışmamızın en kritik noktasını oluşturuyor.

Anlaşıldığı kadarıyla, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Umûr-ı Şarkiye Dairesi'ne dönüştürülmesi muhtemelen tehcir kararının alınmasıyla da yakından ilgiliydi. Değişikliğin bir sebebi ve görünen gerekçesi, yukarıda belirtildiği gibi, bir gayrinizami harp unsuru olarak çete örgütlenmesinden düzenli orduların verdiği cephe savaşına destek olma anlamında beklenen faydanın sağlanamamasıydı. Yani dış düşmana karşı verilen savaşta çetelere gerek kalmamıştı. Bütün

69 Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 17.

70 Safi, "The Ottoman Special Organization", s. 242-256, 320.

71 Safi, "The Ottoman Special Organization", s. 234-239; Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 17-19; Stoddart, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 69

72 Safi, "The Ottoman Special Organization", s. 249.

parti ve teşkilât mensubu tanıkların ve kaynakların teşkilâtındaki isim değişikliğinin gerisinde hiç sözünü etmedikleri diğer gerekçe, muhtemelen Dr. Şakir'in İstanbul'da yaptığı görüşmelerin ardından gelen Ermenilere karşı daha radikal bir operasyon kararıydı. Bütün imkânlarını savaşa seferber eden hükümet, alınan bu radikal tehcir kararını makul bir şekilde uygulamaya geçirebilecek altyapı organizasyonundan ve kabilelerin güvenliğini sağlayacak teşkilâtın mahrumdu.⁷³ Kaynaklarımızın verdiği bilgiler bu noktada önem kazanıyor: Yetersiz polis ve jandarma birlikleri bu amaçla yukarıda sözü edilen ve daha seferberliğin başından itibaren zaten Teşkilât-ı Mahsusa, gönüllü çetelerinin teşkilinde de yararlanılan aynı insan kaynağıyla takviye edildi.⁷⁴ Dahası, dağılan ve/ya cephe gerisine kaydırılan çok sayıda gönüllü çetesi de hâlâ ortadaydı. İlâveten, Hilmi Bey'in, düzenli ordu emrine verilen Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri adına, kendilerine müstakil hareket edebilecekleri ve daha yararlı olabilecekleri bir alan yaratılması konusunda Dr. Şakir'e yazdıklarını hatırlayalım.

Netice olarak, teşkilât bu sefer tamamen İttihatçı fedai örgütlenmesinin elemanlarından oluşan lider kadrosu ve milis çeteleriyle (siyasileştirilmiş çeteler, aşiret silahlıları ve cemiyet fedailerini) hâlâ ortadaydı ve tehcir operasyonunda karşımıza aynı sıfatla ve en iyi bildikleri eylem türüyle, Şükrü Hanioğlu'nun deyimiyle, "milli bir fikir/vatanseverlik" etrafında düzenlenmiş çetecilikle çıktılar.⁷⁵ Bu kez Ermenileri "tehcir etmek" için yine sahaya inen Dr. Şakir'in koordinasyonu ve yönetiminde tekrar toparlanan, belki de ordu emrinden peyderpey dışarıya çıkarılan ya da hâlâ kâğıt üstünde ordu emrinde görülmeye devam eden bütün bu Teşkilât-ı Mahsusa rüesası ve emirlerindeki milis çeteleri, bundan sonraki aşamada, yani tehcir operasyonunda birer katliam birliği işlevi görecektirdi. Liman Von Sanders'in deyimiyle, "tehcir olabilecek en kötü ellere teslim edilmişti."⁷⁶ Aslında belki istenen tam da buydu, zira 1915 Nisan ayı sonlarından itibaren önce bütün Doğu vilayetlerindeki Ermeni siyasi örgütlerinin lider kadrolarıyla mahalli toplum önderlerine yönelik doğrudan imha eylemlerinin merkezindeki aktörler onlardı. Ardından da Mayıs ayından itibaren yollara dökülen tehcir kabilelerinin Trabzon'dan ve Erzurum'dan güneye, Deyrizor'a yönelik yürüyüşlerini yol boyunca "ölüm yürüyüşü"ne

73 Talât Paşa'nın bu konuda kendini savunması ve kaygıları için bkz. *Talât Paşa'nın Anıları*, s. 81-82. Krş. Cemal Kutay, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, c. 3, 2. baskı (İstanbul: Kültür Matbaası, 1983), s. 1179-80.

74 Safi, "The Ottoman Special Organization", s. 180-205. Krş. Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 39.

75 Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, s. 266-267. Krş. Atıf Bey'in savunmasındaki sözleri: "Efendim büyük bir harbe girdik. Devletin hayât ve memâtı mevzû-u bahs. Böyle işlerde Harbîye Nezâreti ancak ordularıyla meşgûl olur. Böyle milli kuvvetlerden istifâdeyi de düşünmüş, bizi teşkil etmiş. Biz de tabî'î böyle millî ve husûsî kuvvetlerden istifâde ettik." Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 425.

76 Lewy, 1915, s. 352; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 491.

çevirenler de esasen yine onlar oldu. Dr. Şakir ve bu milisler bu süreçte de kendilerini yine “Teşkilât-ı Mahsusa”ya atıfla tanımladılar ve tanıttılar.

Özetle, bildiğimiz Teşkilât-ı Mahsusa’dan bir kol, Nisan ayı başında adını “Umûr-ı Şarkîye Dairesi”ne değiştirip formel açıdan resmî ve örtülü bir kuruluş olarak yoluna devam ederken, diğer bir kol milis müfrezeleri ve gönüllü çeteleri üzerinden ayrı bir yol tutturdu. “Teşkilât” adı ise, bundan sonra, ilki bünyesinde artık yurtdışında faaliyet gösteren kimi ajanların, ihtilalci görevlilerin “Umûr-ı Şarkîye Dairesi” merkeziyle yazışırken ağız alışkanlığı olarak arada bir kullanmaya devam ettikleri bir “galat” olarak karşımıza çıkarken, gerçek içeriğini ve karşılığını o ismin tarihi bagajına da en uygun eylem türü eşliğinde dahildeki düşmanı yani Ermenileri imhaya yönelmiş olan ikinci türevinde bulmuş görünüyor. Teşkilât-ı Mahsusa adını sahada ve eylemlerinde asıl yaşatanlar, eski teşkilâta 1914 Ağustos’undan önceki geleneksel içeriğiyle ve aynı ad altında yeniden hayatiyet kazandıranlar bu ikinciler oldu. Onların bu seferki faaliyetleri esasen hem gayriresmî hem gayrimeşruydular. Bu yüzden tehcir onların eline bırakılan kısmıyla, yani imha boyutuyla, tam anlamıyla bir örtülü operasyon olarak hayata geçirildi. Dr. Şakir’in her yerde dillendirilen isminin ve farklı yerlerde bir görünüp bir kaybolan cisminin tam da bu operasyonun merkezindeki kişi olarak tehcir sürecinde öne çıkması tesadüf değildi. Kaynaklarımızın tehcir kafilelerinin imhasının birincil faillerinden biri olarak işaret ettiği “Teşkilât-ı Mahsusa” muhtemelen, aynı insan kaynağından beslenen jandarma ve zabıtye eşliğinde Dr. Şakir’in yönetimindeki her türden milis çetesiyile işte Nisan ayında adeta “küllerinden doğan” ya da aslına rücu eden bu teşkilâttı.

Bu tespit bir başka açıdan da önemlidir. Teşkilât-ı Mahsusa’daki bu dönüşüm ve ayrışma, teşkilâtın kuruluşundan beri mevcut ikili yapısının, yani Harbiye (Enver Paşa) ve Dahiliye + İttihat ve Terakki (Talât Bey + parti merkez komitesi) ayaklarının da tehcir bağlamında birbirinden ayrışmasına tekabül eder. Umûr-ı Şarkîye adıyla yeni bir mecraya yöneltilen resmî yapı bir dış istihbarat ve propaganda birimi olarak varlığını esasen Harbiye Nezareti bünyesinde sürdürdü. Dr. Şakir ve Talât Bey’in sorumluluğunda İttihat ve Terakki parti/cemiyetinin uhdesinde yenilenen “teşkilât” ise, cemiyetin ihtilalci ve komitacı geleneğinden beslenen paramiliter çete yapılanmasını ve insan potansiyelini bu tarihten itibaren “dahildeki düşman” Ermenilerin tehcir ve imhası yolunda seferber etti.⁷⁷ Başka bir ifadeyle, tehcir operasyonunun bizzat

77 Raymond Kévorkian söz konusu ayrımın daha teşkilâtın ilk kuruluş anından itibaren var olduğunu ve partiye bağlı ikinci ayağının baştan beri “dahili düşman”la mücadeleyi de içerdiğini söyler ve burada baştan beri iki farklı örgütlenmenin, yani iki farklı Teşkilât-ı Mahsusa olduğunu ima eder. Bkz. *The Armenian Genocide*, s. 182. Bu epeyce zorlama bir yorum gibi görünüyor. Elinizdeki çalışma kuruluş anından beri teşkilâtın iki başlı niteliğini teslim etmekle beraber, söz konusu ayrışmanın ancak tehcir bağlamında ve isim değişikliğiyle birlikte 1915 Nisan’ında yaşandığını ileri sürüyor.

“Tehcir”in Teşkilat-ı Mahsusa’sının operasyonel yöneticileri: Soldan sağa: Dr. Şakir, Talât Bey, Dr. Nazım.

(Kaynak: Tarih Vakfı Arşivi)

kendisi uygulamada esasen İttihat ve Terakki parti-cemiyetinin Talât’ın Dahiliye Nezareti’yle işbirliğinin ürünüydü. Bu bağlamda çeşitli kaynaklarda ve tanıklıklarda karşımıza çıkan “Teşkilât-ı Mahsusa çeteleri” bu yeraltı operasyonunun cemiyet ile hükümet (=Talât) adına hareket eden birincil aktörleriydi. Kaynakların bazen çelişkili ifadelerle bulandırdığı, bazen de ortada bıraktığı teşkilâtın tehcirdeki kurumsal rolü bahsinde asıl kritik nokta burasıdır.⁷⁸

Öyle anlaşılıyor ki Dr. Şakir’in İstanbul’da bulunduğu esnada yürüttüğü görüşmeler sonucunda bütün parti merkez komitesi erkânı ile Talât Bey’in ve muhtemelen Enver Paşa’nın üzerinde mutabık kaldıkları temel konulardan biri, tam da bu ayrış(tır)maydı. Yani Enver’in Harbiye’si ile Talât’ın Cemiyet’i ve Dahiliye’si arasındaki operasyonel/işlevsel ayrış(tır)ma bu kez Teşkilât-ı Mahsusa üzerinden yaşanmıştı. Yenilenmiş “teşkilât”la artık tamamen İttihat ve Terakki’nin örgütüne ve Talât Bey’in elindeki hükümet gücüne bırakılan tehcir operasyonunun uygulaması sorumluluğu, yani Doğu vilayetlerindeki Ermeni varlığının büyük ölçüde imhasıyla sonuçlanacak olan ve aynı zamanda bütün Osmanlı coğrafyasını kapsayan bu etnik arındırma politikası, bu hesap-

78 Oldukça ayrıntılı bir araştırmayla tehcir kararına tarihsel bağlam oluşturmayı ve tehciri uygulanışı ve sonuçlarıyla tartışmayı hedefleyen son kitabında (*Osmanlılar ve Ermeniler*) E. Erickson, garip bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa bahsini ve onun rolünü kategorik olarak tartışmanın dışında tutmayı tercih etmiştir. G. Lewy’nin kitabına kıyasla daha dengeli bir değerlendirme yapmaya çalışmışsa da, Erickson böylece hedeflediği amacın çok uzağına düşmekten kurtulamamış, bunca malzeme ve tanıklığın varlığına rağmen son tahlilde Teşkilât-ı Mahsusa’sız bir tehcir tarihi yazmıştır.

lı-kitaplı radikal nüfus ve etnisite mühendisliği girişiminin⁷⁹ esas olarak sadece bu çetelere ve onların faaliyetine indirgenmesi yanlış olur. Tehcir ve imha operasyonu ondan daha büyük bir “teşkilât”ın eseri olarak görülmeli. Çünkü teşkilâtın merkezinde artık cemiyet vardı. Ve Cemiyet yaygın ve hiyerarşik teşkilâtıyla bütün sath-ı vatan demekti. Dr. Şakir şimdi cemiyetin adamı olarak ve aslı kimliğiyle bu yeni örgütlenmenin en kritik sahadaki yani doğu vilayetlerindeki koordinasyonunu üstlenmişti. Eski teşkilâtın içinden doğan yeni düzenlemeyle bu sefer açıkça “dahili düşman” a yönelen gayrinizami harp operasyonuna, parti merkez komitesinin en etkin ismi ve “bu işlerdeki iktidarı”yla bilinen demirbaş Teşkilât-ı Mahsusacı Dr. Nâzım’ın merkezî yönetiminde bütün İttihat ve Terakki yerel örgütleri yardımcı oldu.⁸⁰

Bu süreçte parti örgütü ve yeni teşkilâtı bir yandan çoğu önceki dönemden kalma mahallî çetelerle, seçilmiş seyyar Çerkes milisleriyle iş görürken, bir yandan da Kürt aşiret alaylarını ve cihat fetvasıyla harekete geçirilen ve potansiyel yağma ve talanın da cazibesıyla kolayca manipüle edilen geniş Müslüman kitlelerini katliama ve imhaya ortak etmenin yollarını ve imkânlarını sonuna kadar zorladı ve kullandı. Yaygın Ermeni karşıtı propaganda ve ajitasyonla bu işi başarmakta zorlanmadı.⁸¹ Dr. Şakir’in bu süreci büyük bir maharetle sözlü tebligat ve yazılı şifreli telgraflarla yönetmesi onun ve Tahsin Bey’in ifadesiyle, “Teşkilât-ı Mahsusa adıyla türeyen çeteler”in sanki kendi başlarına, hükümetten bağımsız hareket ettikleri izlenimini yaratacaktı.⁸² Gerçek ise, Dr. Şakir’in merkezdeki muhatabının bizzat Dahiliye Nâzırı Talât, sahadaki muhatablarının ise çoğu bu operasyona yatkın ve/ya gönüllü, İttihatçı kimlikleriyle temayüz etmiş, bu özellikleri sebebiyle tehcirin gidişine göre -ve yer yer bizzat Dr. Şakir’in teklifiyle- kritik bölgelere operasyonel olarak atanan veya yerleri değiştirilen mülkî âmirler olduğuydu.⁸³ Öte yandan, uygulamada merkezî yapıya paralel ve olumsuz anlamda kısmen özerk bir başka işleyişin de varlığını yer yer seçebiliyor, tehcir ve imha sürecinin her zaman ve her yerde tamamen merkezî operasyonel yapının kontrolünde gerçekleşmediğini teşhis edebiliyoruz. Ancak bu kontrol dışılık tehcirin içerdiği imha dozunu daha

79 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*; aynı yazar, *Kahir Ekseriyet. Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013).

80 Dadrian ve Akçam, “*Tehcir ve Taktik*”, s. 282, 323; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 337-238.

81 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 144-145. Krş. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, değişik yerlerde.

82 Cemiyetin sorumluluğu bizzat bu iş için örgütlenmiş ve eyleme geçirilmiş çetelerin üzerine yıkma düşüncesi ya da politikası, daha o zaman bu kadroyla yakın mesai içinde bulunan Almanya’nın İstanbul’daki büyükelçisi Vangenheim ve diğer görevlileri tarafından bir raporla kendi merkezlerine bildirilmişti. Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 105, 108, 115, 117, 240.

83 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 80 vd. Krş. Ahmet Refik, *İki Komite*, s. 28; Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 246-247.

“Teşkilâtçı” mülki amirler: Soldan: Cemal Azmi Bey (Trabzon), Mustafa Abdülhalik Bey (Bitlis), Cevdet Bey (Van), Sabit Bey (Mamuretülaziz), Dr. Reşid Bey (Diyarbakır). (Kaynak: Tarih Vakfı Arşivi)

azaltma yönünde değil, bilakis, daha uç noktalara taşıma yönünde tezahür etmekteydi. Örneğin Diyarbakır ve ardından Ankara valiliği yapan Dr. Reşid, görev bölgelerinde bu işi kendi inisiyatifiyle bu merkezin öngördüğünden de daha radikal şekilde uyguladı ve tehcir operasyonunu epeyce bir görev ve yetki aşımı yaparak “tam imha” (extermination) noktasına taşıdı.⁸⁴

Hüseyin Cahit’in başta alıntılanan ifadesine de yansıdığı gibi, tehcir ve imha operasyonunun en başarılı boyutlarından biri belki de faillerinin toplu ama olabildiğince gizli ve sessiz mutabakatıyla icra edilmiş olmasıdır. Erzurum Valisi Tahsin Bey’in 1915 Nisan’ından itibaren Teşkilât-ı Mahsusa içinde fiili olarak yaşanan bu ayrışmayı fark edememiş olması anlaşılabilir, zira Dr. Şakir ve Hilmi ile diğer teşkilâtçıların hemen hepsi Nisan ayında yine bölgeye dönmüşlerdi ve bu kez tehcir işiyle ilgileniyorlardı. Tahsin Bey bu resme baktığında karşısında aynı kadroları ve aynı isim altında aynı çete teşkilâtını görüyordu. Ancak, Mart 1915’ten sonra sahayı terk edip Teşkilât-ı Mahsusa’nun merkezine dönen Arif Cemil ile Rıza Bey ve Atıf Bey’in (Kamçıl), bu ayrışmanın farkında olmadığını düşünmek pek akla yakın gelmiyor. Aksine, bu kişiler durumun farkında oldukları gibi, muhtemelen bu kritik dönüşümün bizzat aktörleri arasındaydılar. Öyle anlaşılıyor ki Arif Cemil kaleme aldığı teşkilâtın 1915 Nisan’ına kadarki tarihçesinde, Rıza ve Atıf ise Divân-ı Harp yargılamalarında verdikleri ifadelerde bu kurumsal dönüşümle birlikte “tehcir”i (=katliam ve imha) üstlenen yeni teşkilâtın parti ile olan organik ilişkisini Nisan 1915’te teknik anlamda sona erdirmişlerdir. Böylece, bu ilişkiyi kendisini isim ve içerik olarak yenilemiş olan “eski” Teşkilât-ı Mahsusa üzerinden sorgulayan mahke-

⁸⁴ Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2014). Krş. Akçam, *The Young Turks’ Crime Against Humanity*, s. 208 vd.; Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 135-136, 140; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Destek, 2010), s. 73-84.

me heyetinden gizlemeye, tehcir bağlamındaki bu açık ilişkinin, hatta cemiyet-teşkilât özdeşliğinin üzerini ellerinden geldiğince örtmeye çalışıyorlardı.

Sonuç Yerine

Kısmen özetleyerek toparlayacak olursak, yukarıdaki analiz, “Teşkilât-ı Mahsusa”nın tehcir operasyonu ile o zamana kadar hiç olmadığı derecede İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin organik bir parçası haline geldiğini, bu amaçla yeniden harekete geçirilen eski komitacı uzvu olarak karşımıza çıktığına işaret ediyor. Dr. Şakir’in ısrarı ve tazyiki altında parti merkez komitesi, Teşkilât-ı Mahsusa içinde cemiyet olarak doğrudan etkili oldukları belki de tek icraat alanı olan gönüllü çeteleri teşkilinin Enver Paşa tarafından durdurulmasının emredilmesi üzerine söz konusu faaliyet alanını (çetecilik) bu kez tehcir bağlamında bir “ihtilalci örgüt” eylemliliği olarak yeniden kurgulamış görünüyor. Enver Paşa da muhtemelen bu dönüşümü memnuniyetle onayladı ve varılan mutabakat üzerine siyaseten gerekli görülen son değişiklik de teşkilâtın adı değiştirilerek yapıldı.

Böylece bilhassa çetelerle özdeşleşmiş “eski” Teşkilât-ı Mahsusa, artık resmî olarak kullanımda olmayan ismi ve tehcir bağlamında yeniden harekete geçirilen çeteleriyle bir kurum ve/ya pratik olarak İttihat ve Terakki örgütüne intikal etmiş oldu. Enver Paşa savaş alanında pek bir işe yaramadığını gördüğü çetelerin yarattığı çetrefil bir sorundan kurtulurken, Talât Bey ve Dr. Şakir ile İttihat ve Terakki’nin merkez-i umûmisi “bir ihtilal komitesi” kimliğiyle dahili operasyon olarak tehciri en iyi bildiği yoldan ve Harbiye’nin müdahale alanı dışında bizzat ve oldukça serbestçe yürüttü. Savunma niteliğindeki hatıratında radikal tehcir kararına çok direndiğini bilhassa vurgulasa da Talât’ın bir kez karar verildikten sonra büyük bir titizlikle yürüttüğü ve idarî olmaktan ziyade operasyonel nitelikteki bu görevde gösterdiği acımasız kararlılığını, en yakın Ermeni Taşnak arkadaşları milletvekili Vartkes Serengülyan ile Krikor Zohrab’ı büyük bir soğukkanlılıkla ve önceden de açıkça uyararak ölüme yollamasında görüyoruz.⁸⁵

Vurgulanması gereken diğer bir husus, Nisan 1915 düzenlemesiyle “Teşkilât-ı Mahsusa”nın bu noktada tekrar Ağustos 1914’ten önceki pozisyonuna dönmüş olduğudur. Polat Safi’nin önerdiği kategorilerin içeriğini biraz değiştirerek kullanacak olursak,⁸⁶ söz konusu düzenlemede parti-cemiyetin üzerine kalan “teşkilât” ve çeteleri, bu tarih itibarıyla gayrinizami bir harp örgütlenmesi olarak savaşan ordunun “resmî ama örtülü” bir uzvu olmaktan çıktı, açıkça suç niteliğinde bir hedefe odaklı ve devlet destekli “gayiresmî ve

⁸⁵ Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, s. 49-50. Krş. Kaiser, *The Extermination of Armenians*, s. 198-211; Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 111-112.

⁸⁶ Polat Safi, “Üç Tarz-ı Çete”, *Kebikeç. İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 34 (2012), s. 85-105.

gayrimeşru" bir çeteleşme yönünde evrildi. Konumuz açısından aynı zamanda bir tahrip, tedhiş ve katliam işlevi de gören örgütün operasyon bölgesi Batı Trakya ve Makedonya değil, bu kez doğu vilayetleriydi; çözmeye çalıştıkları dahili mesele, gaile ise Makedonya Meselesi değil Ermeni meselesi'ydi. Operasyonun sahadaki lideri Dr. Şakir'in yönettiği kadrolar ise Dahiliye Nezareti (Talât Bey) üzerinden tehcir bölgelerinin mülkî idare âmirleri ile Merkez-i Umûmi (Dr. Nâzım) üzerinden İttihat ve Terakki'nin bütün taşra teşkilâtı mensupları ve ilgili bölgelerde görev yapan kâtib-i mesûlleri, murahhasları ve müfettişleriydi. Büyük ölçüde Çerkesler, Kürtler ve Türklerden oluşan operasyon birlikleri yani çeteler, seyyar jandarma taburları, zabtiye teşkilâtı, aşiret alayları ve mümkün olan her yerde ve her an sürdürülen Ermeni karşıtı propaganda, cihat ilanı ve ajitasyonlarla katliamlara doğrudan davet edilen sıradan halktı.⁸⁷ Başka bir ifadeyle, elinde bulundurduğu hükümet gücüyle İttihat ve Terakki Cemiyeti, imparatorluğun Müslüman halkının önemli bir kısmını bu katliama ve imhaya ortak etmeyi başardı.⁸⁸ Bu anlamda, söz konusu geniş katılımın kendisi de bizatihi bu teşkilâtın merkezî aktörlerinden biri, belki birincisi olduğu tehcir operasyonunun hesaplanmış bir boyutu olarak karşımıza çıkıyor.

İttihatçı Dr. Şakir ve arkadaşlarının geniş toplum kesimlerini de bir bakıma çeteleştirerek içine çektiği bu yeni oluşumun merkezindeki dar kadronun kendisini yine "Teşkilât-ı Mahsusacı" olarak tanımlaması ne kimseyi şaşırttı ne de rahatsız etti. Çünkü Harbiye Nezareti (Enver) yoluna Umûr-ı Şarkiyeye Dairesi ile devam etmekle kendisini ve orduyu kurumsal olarak tehcir operasyonunun doğuracağı tartışmalardan ve suçlamalardan peşinen ve olabildiğince uzak tutmuş oldu. Tehcirin ve imhanın sorumluluğu artık formel bir kurum olarak "görünmez" hale gelen, yeraltına çekilen Teşkilât-ı Mahsusanın fiilen devam eden "çetecilik" ayağı üzerinden tamamen, çoktandır tekrar "komitalaşmış" olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kaldı. Onlar da her şeyi göze alarak gerekeni yaptılar.⁸⁹

87 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 144-45. Cihat ilanının bu bağlamda ima ettiği tehlikeli algıya dair ilginç bir gözlem ve değerlendirme için bkz. Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944), s. 103, 106-108.

88 Dadian ve Akçam, *"Tehcir ve Taktik"*, s. 235. Krş. Rogan, *The Fall of the Ottomans*, s. 160.

89 Küçük Talât Bey'in savunmasında söylediği sözler tam da bu noktaya işaret ediyor gibidir: "İttihâd ve Terakkî fırkasına istinâd eden bir Dahiliye Nâzırı, bir Harbiye Nâzırı kendi fırkasının kendi kavi teşkilâtından memleketin menfa'ât-ı âliyesi nâmına istifade etmeği düşünebilir [...] Bu böyle olduğu gibi İttihâd ve Terakkî fırkası da mevcûdiyeti bi't-tâb vatan için add ettiğiinden memleketin menâfi-i âliyesi mevzû-ı bahs olduğu mesâlilde lâkayd kalamayacağı yine tabiidir [...] Olabilir ki Teşkilât-ı Mahsûsa İttihâd ve Terakkî Merkez-i Umûmîsi'ne müraca'ât etmiştir [...] [B]u sûretle vâki olan müraca'âtına yine memleketin menâfi-i âliyesi nâmına lâkayd kalamayan

Önerdiğimiz bu tarihsel çerçeve doğruysa, tehcir sonrasının 1919-22 Divân-ı Harb-i Örfî yargılamalarını da bu bağlamda yeniden değerlendirmek gerekecektir. Buna göre, Divân-ı Harp yargılamalarının iddianamesi ve karar-namesi aslında tam da bu gerçeği görmüştü ve dönemin epeyce siyassallaşmış İttihat ve Terakki karşıtı misyonuyla ve elindeki imkânlar ölçüsünde ısrarla bu konunun üzerine gitmeye çalışıyordu. Şüphesiz mahkemelerin asıl amacı, tehcir adı altında yaşanan Ermeni toplumunun katli ve imhasının nasıl ve hangi mekanizmalar üzerinden gerçekleştirildiğini ortaya koymak değildi. Aksine, mahkeme heyeti ve ona eşlik eden kamusal alandaki tartışmaların merkezinde yer alan kişiler, muhtemelen müttefik ülke Almanya'nın bütün üst düzey diplomatik ve askerî misyonunun da benzer şekilde düşündüğünden habersiz, tehcir faciasının asıl sorumlusu olarak "Ermeni meselesinden kurtulmanın tek mümkün yolunun Ermenilerden kurtulmak" olduğu fikriyle hareket eden İttihatçı zihniyeti, İttihat ve Terakki Hükümeti'ni ve parti/cemiyet merkez yönetimini teşhis etmişti.⁹⁰

Onlara göre yaşanan, bir yandan "gizli" ihtilal cemiyeti yapısını hâlâ muhafaza eden bu partinin, savaş boyunca elinde bulundurduğu hükümet gücünü Nisan 1915'ten itibaren tehcir ve imha yönünde harekete geçirmesi, bunu da esasen gizli ve hukukdışı olduğunu düşündükleri "Teşkilât-ı Mahsusa" üzerinden ve büyük ölçüde şifahî emirlerle gerçekleştirmesiydi. Arif Cemil ile Rıza, Atıf Beyler ve merkez komitesinin öteki üyeleri dışında, ne mahkeme heyeti ne de duruşmalarda bu konuda ifade veren diğer partili tanıklar Teşkilât-ı Mahsusa'nın bu tarihte resmî bir kurum olarak farklı bir isimle ve eskisinden farklılaştırarak yola devam ettiğini biliyorlardı. Dahası, Rıza'nın ve Atıf'ın bu kritik dönüşüm hakkında örtük olarak yaptıkları kimi açıklamaların anlamını da kavrayamamış gibiydiler. Bu gibi teknik ayrıntıları anlamamakta belki mazurdular zira isim değişikliği, teşkilâtın bundan sonra resmî olarak Umûr-ı Şarkîye Dairesi adıyla devam edecek olan formel uzantısının da lağv edildiği 1918 Kasım ayına kadar yer yer yine "Teşkilât-ı Mahsusa" olarak zikredilmesine engel olmamıştı. Ayrıca, kamusal hafızada yer eden imhanın failleri arasında adı geçen teşkilât, onlara göre hâlâ 1914 Ağustos'undan 1918 Kasım'ına kadar kesintisiz ve değişmeden devam eden Teşkilât-ı Mahsusa'ydı. Elinizdeki çalışma bu algının formel anlamda yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.

Hızla artan incelemelerin ortaya koyduğu yeni bilgi ve belgelerin ışığında bu yazıda önerilen tarihselleştirme denemesi esasen belki yine aynı sonuca çıkıyor, ana fail olarak yine Osmanlı Hükümeti'ni ve devlet gücünü elinde

Merkez-i Umûmî teşkilâtından bâzılarına ihtimâl Harbiye Nezâreti'nin yâhûd Teşkilât-ı Mahsusa'nın veyâhûd Dahiliye Nâzırının, bir kelime ile, hükümetin nokta-yı nazârına muvâfık sûrette hareket etmelerini tavsiye etmiştir." Bkz. Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 439.

90 Bkz. Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 259 ve 266, 281, 288; Dadrian ve Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 242.

bulunduran, seferber eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve onun "Teşkilât-ı Mahsusa"sını gösteriyor. Fakat önemli bir farkla: Bunu hep aynı kalan bir kurumsal yapı algısı üzerinden değil, yeni bulgu ve bilgilerin ışığında tarihsel sürecin farklı kırılma anlarıyla kurumsal yapıların kendi içlerindeki formel ve informal değişme ve dönüşme anlarını analize dahil ederek.

Bu yönde girişilen bir çaba olarak bu denemenin gelecek araştırmalara bıraktığı önemli bir soru var: 5 Nisan 1915 tarihinden itibaren yoluna Enver'in Harbiye Nezareti bünyesinde ve daha ziyade dış istihbarat ve propaganda ağırlıklı devam ettiği ileri sürülen Umûr-ı Şarkiye Dairesi, İttihat ve Terakki'yi eski Teşkilât-ı Mahsusa'nın mirası ve çete örgütlenmesiyle tehcir ve imha sürecinde tamamen yalnız mı bıraktı? Yoksa onlara gerektiğinde bir şekilde açık veya örtülü, dolaylı veya dolaysız destek verdi mi? Verdiyse nasıl ve hangi mekanizmalar üzerinden? Bu sorunun tatminkâr cevabını Teşkilât-ı Mahsusa'nın tarihi üzerine yapılacak yeni araştırmalar verecek. Enver Paşa'nın başında olduğu Osmanlı ordusunun Ermenilerin tehcir ve imhası sürecine katkısıyla⁹¹ birlikte operasyonun hâlâ bilmediğimiz birçok ayrıntısını ise ancak ATASE gibi arşivlerdeki zengin malzeme araştırmacılara tam olarak açıldığında öğrenebileceğiz.

91 Uzun süre Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleriyle birlikte Ruslara karşı çarpıştığını gördüğümüz Alman subay Yarbay Stange 23 Ağustos 1915'te Erzurum'dan üstlerine şunları yazıyordu: "Ermenilerin tehciri ve imhası Konstantinopol'de bulunan Jön Türk Komitesi tarafından kararlaştırılmış, pekâla organize edilmiş ve ordu mensupları ve gönüllü çeteler tarafından uygulanmıştır. Bu iş için Komite'nin üyeleri [Dr. Şakir ve Hilmi Bey dahil] burada, olay yerinde bulunmuşlardır" Gust, *Ermeni Soykırımı*, s. 116-117, 412.

Şema: Tehcir ve Teşkilât-ı Mahsusa

